

TESAM Akademi Dergisi

Journal of TESAM Academy

ISSN 2148-2462 / E-ISSN 2458-9217

İslam'ın Özbek Kimliği Üzerinde Etkisi¹

The Effect of Islam on Uzbek Identity

Erkan AVCI

Doktora Öğrencisi,
Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası
İlişkiler Bölümü.
avcierkan25@gmail.com
ORCID : 0000-0002-2282-1059

Cilt / Issue: 11(2) 517-555
Geliş Tarihi: 13.03.2023
Kabul Tarihi: 16.06.2023

Atf: Avcı, E. (2024). İslam'ın
Özbek kimliği üzerinde etkisi.
Tesam Akademi Dergisi, 11(2), 517-
555. <http://dx.doi.org/10.30626/tesamakademi.1522297>.

¹ Bu çalışma, yazarın "Özbek kimliğinin inşa sürecinde İslam'ın rolü" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

Öz

Türkiye'de Orta Asya ile ilgili yapılan toplumsal analizlerin pek çoğunda, bölgedeki kimliklerin daha çok etnik yönüne vurgu yapılmaktadır. Oysa bu kimliğin temel yapı taşı olan İslam, daha çok önem arz etmektedir. İşte bu çalışmanın temel amacı, Orta Asya'daki en kalabalık ve bölgeye en çok yayılmış topluluk olan Özbeklerin kimliğinde en etkili unsur olan İslam'ın bu kimlikteki rolünü ifade etmektir. Çalışmanın hipotezi, Özbeklerin günümüze değin kimliklerini koruyabilmelerinin sebebi İslam'ın bu kimlik içerisinde kritik rol oynamış olmasıdır. Zira Özbeklerde din olgusu, etnisiteleri ile iç içe geçmiş ve kimliklerinin en temel yapı taşı olmuştur. Bu da Özbeklerin bölgenin tarihsel süreci içerisinde etkili bir halk olmasının yolunu açmıştır. Çünkü Orta Asya'da İslam'ı kabul eden ilk Türk boylarından biri olan Özbekler, bununla birlikte yerleşik hayata geçerek bölgenin medeniyet havzası olmasının öncüsü olmuştur. Böylelikle tarihten günümüze değin Özbek kimliği güçlü biçimde oluşmuş ve dış etkilere karşı korunmuştur. Aynı zamanda bugün bağımsız Özbekistan'daki kimlik inşa sürecinin ve devleti oluşturan temel öğelerin de arka planını oluşturmuştur. Çalışmanın yöntemi olarak tarihsel süreç analizi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Radikalleşme, Çevrimiçi Radikalleşme, Deradikalizasyon, Terörizm, Radikalleşmeyle Mücadele

Abstract

Most of the social analyses on Central Asia in Turkey emphasize the ethnic aspect of identities in the region. However, Islam, which is the basic building block of this identity, is more important. The main purpose of this study is to express the role of Islam, which is the most influential

element in the identity of Uzbeks, the most populous and widely spread community in Central Asia, in this identity. The hypothesis of the study is that the reason why Uzbeks have been able to preserve their identity until today is the critical role played by Islam in this identity. For the Uzbeks, the phenomenon of religion is intertwined with their ethnicity and has become the most fundamental building block of their identity. This paved the way for the Uzbeks to become an influential people in the historical process of the region. Because Uzbeks, who were one of the first Turkic tribes to accept Islam in Central Asia, became the pioneers of the region becoming a basin of civilization by settling down. Thus, from history to the present day, Uzbek identity has been strongly formed and protected against external influences. It has also formed the background of the identity building process in today's independent Uzbekistan and the basic elements that make up the state. Historical process analysis was used as the method of the study.

Keywords: Uzbek, Islam, Maturidism, Central Asia, Identity, Soviet Union, Uzbekistan

Extended Abstract

Many researchers in Turkey have produced many works on Central Asia. However, in the vast majority of them, while discussing the peoples of Central Asia, their ethnic aspects are generally emphasised. However, the most important part of the identity of these peoples, especially Uzbeks, is their religious beliefs. In these peoples, who are the descendants of the Turks who left their beliefs such as Shamanism and Buddhism from the eighth century onwards and converted to Islam over time, the belief in Islam has become intertwined with their ethnicity over time. Thus, identity structures that have survived to this day have been formed. The aim of this study is to express the role of Islam in the construction process of the identity of the Uzbeks, who are the most widespread among the peoples of Central Asia and the most widespread in the region. The hypothesis of the study at this point is that Uzbeks have been able to protect their identity against the effects of external identity projects in the process of constructing their identity thanks to Islam. Thus, Uzbeks have been the most influential people in Central Asia throughout history. Because Uzbeks, one of the first Turkic peoples to become Muslims in the region, are one of the first peoples to settle down as a result of Islam.

In this way, Uzbeks created a basin of civilisation in the Maverannehir region. In this basin, a kind of renaissance of Islam took place during the 15th-16th centuries. Such a strong establishment of Islam in the region has also established the identity of the Uzbeks on solid foundations. In this way, for Uzbeks, Islam has played a protective role against external

influences on their identity from history to the present day. In other words, Uzbeks have preserved their identity thanks to Islam. Today, Uzbeks continue their identity construction process by prioritising their position in history. Historical process analysis was used as a method in the study. In this context, the historical process started to be processed with the Mongol Invasions, which had the greatest impact after the Turks accepted Islam. Because until the Mongols, tribal identities did not override the identity of Turkishness, which was the main umbrella element. However, after the Mongols, the tribes in the region entered into competition with each other in order to dominate the region, and in the meantime, their identities began to be separated with clearer lines.

After this period, the study deals with periods such as the Golden Horde (especially the period of Uzbek Khan, from which Uzbeks take their name), Timurids, Mughals, Khanates, Tsarist Russia, Soviets and Independent Uzbekistan. Apart from these, the Islamic understandings that have an impact on the region are discussed and their effects on the Uzbek identity are emphasised. In the last part, the identity perceptions of Uzbeks are discussed. In this context, the perception of Muslim, Turkish, Uzbek and tribal identity is analysed specifically for Uzbeks.

This strong sense of identity from history played a protective role against the Russian policy of artificially constructing the identities of the peoples of the region within the framework of their own ideology. Some researchers suggest the fifth category as the Soviet identity. However, this study mainly deals with the reflexes of Uzbeks against this and similar external influences. In other words, in this study, against the "Ideal Soviet Man" project that the Russians tried to create, Uzbeks were protected from the danger of assimilation by protecting their own identity. The biggest provider of this has been the belief in Islam. Because Uzbeks have kept their identity secret from the Soviets by keeping their Islamic rituals together with traditions.

In Uzbek identity, Islam is the most fundamental phenomenon among the types of identity defined as Islam, Turkishness, Uzbekness and tribalism. Because Islam has been established in a long process and intensively. However, Islam has not affected the peoples such as Kazakh, Kyrgyz and Turkmen, who are relatives of Uzbeks, to the same extent. In these identities, Islam has not been as defining as in Uzbeks. This is because Muslim merchants and scholars were especially present in centres along the Silk Road, such as Samarkand and Bukhara. Arab conquests did not reach the northern steppes and the peoples there maintained

their independence. Because the Arabs did not have the manpower and stability to reach the vast steppes here. There were also no dervish missionaries to reach these steppes. Therefore, Islam was less effective among nomads. The attempts of Christian missionaries in Tsarist Russia to dissuade them from Islam, the two-way assimilation policy of atheism and official Islam in the USSR, and the strict secular policy implemented by the founding leader Islam Karimov in Uzbekistan after the USSR did not have a great impact on this identity since Islam is an integral part of Uzbek identity. In other words, Islam has been the most important phenomenon that has ensured the preservation of identity since the Uzbek Khan and that Uzbeks are still the most influential people in the region. In addition, the Uzbeks' understanding of Islam has progressed in its own way and has continued in its own way against an identity policy that any higher authority has tried to determine.

In today's Uzbekistan, where Shevket Mirziyoyev, who came to power after the death of Islam Karimov in 2016, continues the process of identity construction, a two-way process is in progress. On the one hand, there is an ongoing religiousisation in the country thanks to the freedoms in the field of religion that a section of the population has gained within the scope of the relative freedoms implemented with Mirziyoyev's coming to power. For example, more women have started to wear hijab than in the past. This hijab, however, is not the traditional Uzbek national dress, but rather a form of dress similar to that in Turkey, some of it in Arabic style. With religious freedoms, the opening of Qur'an courses, the liberalisation of mosque attendance for those under the age of 18, which was forbidden under Karimov, and the widespread growth of beards, it is seen that one side of today's Uzbekistan has become more religious. However, on the other hand, Mirziyoyev has brought the Jadidist intellectuals to the forefront more than ever before under Karimov, making the Jadidism movement with its secular education approach more visible.

Because in the past, apart from the dichotomies of Jadidist-Kadidist and Soviet-imposed official Islam versus popular Islam, there is a situation that has emerged due to the transformations experienced by the people in the relatively free environment created in today's Uzbekistan. Whereas before, even if it was Jadidist, as a result, there was a situation that was tried to be formed under the leadership of an intellectual class, that is, in line with the views of those who had the potential to be an authority, nowadays the people determine their own direction. In other words, without an intellectual class, in the environment of relative freedom

created in the post-Karimov period, it is trying to create its own way of life. However, in this environment of relative freedom, the state continues to implement its own identity construction projects. Current Uzbek President Shavkat Mirziyoyev's efforts to impose his own views on Uzbek identity on the public in this period, which he calls "New Uzbekistan" and "Third Renaissance", is an indication that the power holders continue to carry out identity construction processes.

Giriş

Bunun yanı sıra Özbekistan gibi kültür ekseninde gelişen devletlerin politikaları üzerine tesir eden halk inançları önemli bir unsurdur. Yani Özbekistan'ın reflekslerini anlayabilmek için öncelikle Özbek halkını, onların inançlarını ve bu inancın Özbek kimliğinde ne oranda yer edindiğini bilmek gerekir. Böylelikle Orta Asya'ya yönelik daha doğru stratejiler belirlenecektir. Zira Orta Asya'da en yaygın halk olan Özbekler, bölgede İslam'a ve kendi kültürlerine en bağlı halk olarak İslam'ın yayılması için büyük katkıda bulunmuştur.

Çalışmanın temel amacı, Özbeklerin kimlik inşa sürecine en çok etki eden unsur olan İslam'ın bu kimlikteki rolünü ifade etmektir. Çalışmanın hipotezi, Özbeklerin günümüze değin kimliklerini koruyabilmelerinin sebebinin İslam'ın bu kimlik içerisinde oynadığı belirleyici rol olmasıdır. Zira İslam, Özbeklerin etnik kimliği ile bir bütün haline gelmiş ve bunun ana yapısını oluşturmuştur. Böylelikle Özbekler, Orta Asya tarihinin son beş yüz yıllık sürecinde en etkin rol oynayan halk olagelmıştır. Özbeklerin Müslüman olması ve böylece de yerleşik hayata geçmesiyle beraber Maverünnehir'de bir medeniyet havzası oluşturması, onların kimliğinin dış etkilere karşı korunmasını sağlamıştır. Özellikle Sovyet döneminde Rusların, bölge halklarının kimliklerini yapay biçimde kendi ideolojileri çerçevesinde inşa etme politikalarına karşı tarihten gelen bu güçlü kimlik algısı koruyucu rol üstlenmiştir. Bu sebeple bu çalışmada tarihsel süreç analizi yöntemi benimsenerek Özbeklerin kimlik inşa süreci ele alınmıştır. Bu süreçte de Özbeklerin algıladığı dört kategorik kimliğe odaklanılmıştır: İslam, Türklük, Özbeklik ve kabile kimliği. Bazı araştırmacılar Sovyet kimliği olarak beşinci kategoriyi ileri sürmektedir. Ancak bu çalışma esasen bu ve bunun gibi dışarıdan gelen etkilere karşı Özbeklerin gösterdiği refleksi ele almaktadır. Yani bu çalışmada, Rusların oluşturmaya çalıştığı "İdeal Sovyet İnsanı" projesine karşı Özbeklerin kendi öz kimliklerine sahip çıkarak asimile olma tehlikesinden korunduklarına yer verilmiştir. Bunun da en büyük sağlayıcısı İslam inancı olmuştur. Zira Özbekler, İslami ritüellerini geleneklerle birarada tutarak Sovyetlerden gizli bir şekilde kimliğine sahip çıkmıştır. Tarihten günümüze değin bu kimliğin oluşum sürecine bakacak olursak:

Adını 14. asırda Altın Ordu Devletini Müslümanlaştıran Özbek Han'dan alan Özbekler, aynı asrın sonlarında Timur ile Orta Asya'daki en güçlü devlet konumuna erişmiştir (Barthold, 2004, s. 196). 15. asırda kuzeyden bugünkü Özbekistan topraklarına göç eden Özbek Kabile Konfederasyonu da Özbek kimliğinin temelini oluşturmuştur. 16. asırda Orta Asya'ya

Şeybaniler ve Hindistan'a da Babürler egemen olarak Özbeklerin etkisini sürdürmüştür. 17. asırda İpek Yolu'nun tesirini yitirmesiyle birlikte Özbekler, Buhara, Hiva, Kokand gibi hanlıklara bölünmüştür. 19. asırdan itibaren bölgeye Ruslar egemen olmaya başlamıştır. Çarlık Rusyası, bölgeyi "Bozkır Genel Valiliği" ve "Türkistan Genel Valiliği" adlı iki birime bölerek yönetmiştir. Bu sırada Buhara Emirliği ve Hiva Hanlığı da varlığını sürdürmekteydi. Bu devirde Rus Ortodoks misyoner faaliyetleri yürüterek bölgeyi Hıristiyanlaştırmaya çabalamıştır (Bennigsen ve Quelquejay, 1994, s. 41). 1917 Ekim Devrimi'nden sonra bölgede bazı değişimler olmuştur. Josef Stalin'in liderliğinde Bolşeviklerin uyguladığı ve Orta Asya'yı etnik olarak sınıflandıran Milliyetler Siyaseti neticesinde Özbekistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Daha sonra Ruslar, bölgede dinsizleştirme siyaseti yürütmeye başlamıştır. Rusların amacı ateist bir Sovyet insanı yaratmaktır. Ruslar, oluşturdukları sistem, görevlendirdikleri ideologlar ve yaptıkları propagandalarla bölgenin etnik, ideolojik ve dinsel olarak değişimine çabalamış ama başarılı olamamıştır (Babaoğlu, 2022). Mihail Gorbaçov'un 80'li yıllarda Açıklık ve Yeniden Yapılanma siyaseti ile oluşan kısmi özgürlükle bölge değişmeye başlamıştır.

1991'de bağımsız olan Özbekistan'da lider İslam Kerimov, halkın dinî reflekslerini bilse de kendisi laikliği uygulamak istemiştir. Ama Kerimov, Özbeklerin kimlik şuurunu artırmada İslam'dan faydalanmıştır. Bu kapsamda Sovyetlerin yaptığı gibi resmî bir İslam anlayışını benimsemiştir. Ayrıca politize olması muhtemel İslam ise devlet tarafından bir tehdit olarak görülmüştür (Erdemol, 2016). Kerimov'un 2016'da ölümünden sonra iktidara gelen Şevket Mirziyoyev, onun katı siyasetini yumuşatmak istese de idarede önceki Sovyet kadroları olduğundan, inanç özgürlüğünün gelişimi yavaş olmaktadır.

Özbek kimliğinde İslam, Türklük, Özbeklik ve kabilecilik biçiminde tanımlanan kimlik türlerinden İslam en temel olgudur. Zira İslam, uzun süreçte ve yoğun biçimde yerleşmiştir ama İslam, Özbeklerin akrabası olan Kazak, Kırgız ve Türkmen gibi halkları aynı etkilememiştir. Bu kimliklerde İslam, Özbeklerde olduğu kadar tanımlayıcı olmamıştır. Zira Müslüman tüccarlar ve âlimler bilhassa Semerkant ve Buhara gibi İpek Yolu'ndaki merkezlerde bulunmuştur. Arap fetihleri kuzey steplerine ulaşmamış ve buradaki halklar, bağımsızlığını sürdürmüştür. Zira Araplar buradaki geniş steplere erişecek insan gücü ve istikrara sahip değildi. Ayrıca bu steplere ulaşacak derviş misyonerler yoktu. Bu yüzden İslam, göçebelerde daha az etkili olmuştur. Çarlık Rusya'sında Hıristiyan misyonerlerin İslam'dan vazgeçirmek istemesi, SSCB'de ateizm ve resmî İslam olarak ikili yönlü asimilasyon siyaseti ile Özbekistan'da

Kerimov'un katı laik siyaseti, İslam'ın Özbek kimliğinin ayrılmaz bir parçası olması sebebiyle bu kimlikte büyük oranda etkili olmamıştır. Yani İslam, Özbek Han'dan bugüne değin kimliğin korunmasını ve Özbeklerin bölgede hâlâ en etkin halk olmasını sağlayan en önemli olgu olmuştur.

Özbek Kimliğinin İnşasında Tarihsel Sürec

İslam'dan evvel bölge halkları, kabilesel yaşantıyı haiz olsa da Hun ve Göktürk devletini bu halklar kurmuştur. Bu Türklerde de Gök Tengri inancı mevcuttu. Yani milli ve dinsel açıdan bölgede bir bütünlük vardı. Bölgede kabileler arası mücadele olsa bile bunlar Türk kimliği kapsamında tanımlanmaktadır. İslam'ın bölgeye girişiyle dinsel kimlik değişmeye başlamıştır. Bununla milli kimlikler de değişmeye ve dönüşmeye başlamıştır. Zira İslam, kişi ve topluluğun sosyal yaşamlarının her alanına bir kural koymuştur. Bu yüzden İslam'dan evvel kültürel yaşam, sosyal düzen ve kişisel hayat değişmeye başlamıştır. İslam'ı kabul eden Türkler, öz kimliğini İslam kurallarına göre düzenlemiştir. Ama Türkler, kimliğini tümüyle bırakmamış ve sosyal hayat, İslam'ın ilkeleri ile uyumlaştırılmıştır. Yani Türk İslamı denebilecek olan Maturidîlik ve Sûfizm ile Türkler, kültürleri ile uyumlu bir din anlayışını haiz olmuştur. İslam'la gelen Arap kültürünün, Türklere pek tesiri olmamıştır. Yani Türkler kimliğine Araplığı değil Müslümanlığı eklemiştir. Bunda İslam'ı Türklere benimseten Hoca Ahmet Yesevî'nin etkisi büyüktür. Yesevî, İslam'ı Sufizm'le ele alıp göçebe Türklere anadillerinde öğretmiştir (Kemal Eraslan, 1994).

13. asır Moğol istilaları ile bölgede düzenin bozulduğu dönem olmuştur. Ancak Cengiz Han'ın verdiği kısmi dini özgürlüğünden dolayı halkın dinsel kimliği değişmemiştir. Ama bu istilalar bölgeyi kabilelere ayırmıştır. Hatta denebilir ki bölgenin sosyal yapısı resetlenmiştir. Moğollardan sonra kabileler halinde kendi bölgelerinde kendi devletlerini kurmuş ve bu yüzden kabile kimliği güçlenmeye başlamıştır. Moğolların ardılı Altın Orda Devleti'nden sonra kurulan hanlıklar da kabile kimliklerinin güçlenmesinde çok büyük rol oynamıştır. Timurlular ile bölge bütünlüğü sağlansa da sonra bölge tekrar hanlıklara bölünmüş ve Rus egemenliğine dek bu bölünmüş yapı sürmüştür. Rusların egemenliğinde sınırlar tek çatı altında birleşmişse de SSCB'nin kimlik siyaseti, kabile kimliklerini keskin şekilde ayırıştırarak bu halkların Türk kimliğini ve bu kimlik çatısı altında birleşmesini engellemeye çalışmıştır. Buna karşı duran Ceditizm gibi Türk kimliğini vurgulayan muhalifler de bastırılmıştır (Taha Akyol, 1993).

Günümüzde kabile kimliği, etkisini hala devam ettirmektedir. Dolayısıyla

Özbeklerin çoğu tarihte Türk olduklarını kabul etmekte ve bugün Özbek kimliğini ön plana çıkarmaktadır. Bu kimliğin en önemli parçası onunla içiçe girdiği için İslam'dır. Bu da Hanefi-Matûridî esasa dayalı ve Sûfizm ile harmanlanmış bir İslam anlayışıdır (Muaz Ergü, 2021). Sûfî Nakşibendîlik bu yüzden önemlidir.

Özbek Kimliğine Etkisi Olan İslami Anlayışlar

Tarih boyunca Özbek kimliğini çeşitli açılardan etkileyen birtakım İslamî anlayışlar olagelmıştır. Özbekler bunların bazılarını benimsemiş bazılarına karşı da reaksiyon göstererek kimliğinden uzak tutmak istemiştir. Müslüman olmaya başladıkları ilk dönemlerde Orta Asya'nın şaman, kam, baksı, aksakallı gibi geleneğinin de etkisiyle bazı Sûfî dervişlerinin öğrettiği şekliyle Müslüman olan Özbekler, Hanefî-Matûridî çizgisinde ilerleyen tasavvufî bir İslam anlayışıyla dinî kimliklerini edinmiştir. Zaman içerisinde Özbek kimliği içerisinde bu şekliyle yerleşen İslam, Özbekler arasında onların az bir kısmı dışında genel olarak bu şekliyle günümüze değin ulaşmıştır. Ancak Rusların Orta Asya'ya nüfuz ettiği dönemlerde bazı anlayış farkları oluşmuş ve ortaya Ceditçi-Kadimci bir rekabet çıkmıştır. Ceditçiler İslamî yaşam tarzının modernize edilmesinden yana tavır alırken Kadimciler eski geleneklere bağlı kalınmasını savunmuştur. Ruslar da bu iki cenahu birbirine karşı kullanarak Özbekler üzerinde egemenlik kurmuştur. Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla her iki tarafın önde gelen isimleri yok edildiği için 1990'lara kadar bu rekabet artık görülmemiştir. Ancak 1991'de Sovyetler yıkılınca Özbekler kendi yolunu tayin etmeye başlamıştır. Bu yolu tayin ederken de dünyanın pek çok İslam ülkesi, onlara yol göstericilik için imam, şeyhler, dini yayınlar, İslami okullar vs. göndermiştir. Bu dini aktarım esnasında bazı radikal İslamî anlayışlar da Özbekistan'a nüfuz etme olanağı bulmuştur. İşte Selefî-Vahabî çizgisindeki anlayışlar da bu şekilde Özbek kimliğinde rol oynamaya çalışmıştır. Bu anlayışlar kapsamında kurulan terör örgütlerine de az sayıda da olsa Özbeklerden katılım olmuştur. Ancak genel olarak Özbekler, bu radikal anlayışlara paye vermemiş, kimliklerine bu anlayışları dahil etmemiştir.

Hanefîlik-Maturidîlik

Günümüzde Selefî-Vahabî akımların tehdidine karşı Özbeklerin Hanefî-Matûridî İslam anlayışı, kimliği korumada kritik role sahiptir (Warren, 2013; Sunan Abi Davud, 903). Hanefîliği ilk benimseyenler, Türk liderler olmuştur. Bu liderler, yasaları Kur'an ve Hadislerle ilişkilendiren ve hukukçuların kanaatine dayanan Medine esaslı gelenekçi fıkıhları kabul etmiştir (Esposito, 1999, ss. 112-114). Selçuklu, Timur, Babür

devletleri ve Hanlıkların kurulmasıyla Türkler, Hanefi fikhını Orta Asya ve Hindistan'a kadar yaymıştır. Babürlü Evrengzib'in saltanatı boyu Hanefi odaklı Fetva Alemgiri, Güney Asya'nın çoğunun hukuk, siyaset ve maliye yasaları olmuştur (Ahmed, 2001, ss. 112-114).

Hanefiliğin Orta Asya'daki biçimi olan ve Türk Müslümanlığı denebilecek bir ekol Mâtürîdîliktir. Bu, İslam'ın ana Sünni ekollerinden biri olup 10. asırda yaşayan Hanefi hukukçu ve Sünni Müslüman reformcu olan Ebu Mansur el-Mâtürîdî tarafından geliştirilmiştir (Rudolph, 2014, s. 280). Mâtürîdî, pek çok Sünni anlayışı tek bir sistematik teoloji (kelam) çatı altında toplamış ve akılcılığı vurgulamıştır (Жусупбек, Hараева ve Фролов, 2016, s. 117). Onun bu anlayışı bölgede birçoklarınınca benimsenmiş ve zamanla bölge kimliklerinin temel unsuru haline gelmiştir. Nitekim genel olarak bakıldığında Orta Asya'da Türklerin Müslüman olmasından sonra meydana getirdiği İslami anlayışın fıkıh ve amelde Hanefi, inanç ve itikatta Mâtürîdîlik ve ahlâk ile tasavvufta Yesevîlik olduğu görülmektedir (Kutlu, 2017, s. 737).

Yesevîlik-Nakşibendîlik

İslam'ın Orta Asya biçiminin en açık göstergesi Sûfizme verilen önemdir. Olivier Roy'a göre bu bölgede Sünni İslam'ın Sûfi yorumu ihmal edilirse buranın dini yaşamı anlaşılabilir (Roy, 2000, s. 145). Sûfî ekollerden Nakşibendîliğin ortaya çıkışıyla bölge halkları bu tarikatı benimsemeye başlamıştır. Hatta zaman içerisinde etkisi Horasan'a dek ulaşmıştır. Öyle ki 10. asırda Nakşibendîlik, Yesevîliği de geçmiştir. Ancak bugünkü Kazakistan'da Yesevîliğin etkisel üstünlüğü hâlâ devam etmektedir (Ünsal, 2015, s. 118). Bu yüzden İslam, Kazak kimliğinin inşasında Yesevîlik, Özbek kimliğinin inşasında ise Nakşibendîlik açısından etkili olmuştur (Abidov ve Alyılmaz, 2004, s. 256).

Orta Asya'daki halklar fıkıh olarak Hanefiliğe, itikatta Maturidi, tasavvuf açısından ise Nakşibendîlik veya Yesevîlik anlayışına sahiptir (Tosun, 2016, s. 47). Bugün dahi bölgede bu anlayış çerçevesinde bir İslami hayat sürdürülmektedir. Bölgede toplumsal ilişkilerin mizanında ehemmiyetli bir konumu olan bu anlayış, Sovyet devrindeki asimilasyon politikalarına rağmen varlığını devam ettirmiştir. Hatta bu anlayış, bölge ülkelerinin bağımsız olma yolunda halkların ulusal ve inançsal açıdan özgüvenlerini yerine getiren temel unsur olmuştur. Bağımsızlık döneminde ise ulusal ve dini uyanışta kritik bir rol oynamıştır (Çalışkan, 2012, s. 371). İslam Kerimov döneminde pek çok cemaat ve tarikat yasaklanmışken Nakşibendîlik tarikatına dokunulmamış, hatta bu tarikat olumlu karşılanmıştır (Abidov ve Alyılmaz, 2004, s. 256).

Sonuçta tarikatlar, Müslümanları Şamanizm'e tekrar geri dönmekten, Çarlık Rusya'sının Hristiyanlaştırma ve Sovyetlerin ateizm siyaseti ile dinden çıkmasından korumuştur.

Ceditçilik-Kâdimcilik

19. asırda Rusların Orta Asya'yı işgale başlaması ile beraber oluşan ortama uyum sağlamak adına özellikle eğitim alanında değişmeler olmaya başlamıştır. Bölge halklarının özellikle üst tabakalarındaki aileler, çocuklarını Rus okullarına yollamıştır. Bu okullardaki Müslüman Orta Asyalılar, Osmanlı Devleti'ndeki Jöntürkler gibi Batılı modern değerleri öğrenmekteydi. Bu şekilde bilinçlenen gençler, bölge halklarını bilinçlendirmeye girişmiştir. Bu bilinçlendirme faaliyetleri de bölge insanların öz kimliklerinin farkına varmasına yol açmış ve Avrupa'daki milliyetçilik akımının etkileri Orta Asya'ya kısmen de olsa yansımıştır. Bu kapsamda Rus sömürgeciliğine yönelik bölgede bir aydınlanma yaşanmış ve Gaspıralı İsmail, Zeki Velidi Togan, Abdurrauf Fıtrat, Münevver Kari gibi birtakım aydınlar öncülüğünde reform hareketleri yürütülmüştür (Bacon, 1994, s. 126). Bu aydınlar "Ceditizm" akımı çerçevesinde faaliyet yürütmüştür. Cedit aydınları, eğitim alanına önem verdikleri için Orta Asya genelinde Avrupai biçimde eğitimi olan okullar açmıştır. Ceditçiler bu okullarda Türkçe eğitim veriyordu (Andican, 2003, s. 25). Bunlardan ilki 1901'de Özbek aydın Münevver Kari'nin kurduğu Taşkent'teki ilk Usul-i Cedit Okuludur (Bacon, 1994, s. 126). Fergana ve Semerkand'da bu okulların şubeleri açılmış ve zamanla Ceditçilerin merkezi Fergana Vadisi olmuştur. Bu okullar zamanla binlerce olmuştur (Hayit, 1975, s. 83).

Ceditizm, bölgede herkes tarafından benimsenmemiştir. Bölgedeki bazı din adamları, halkın bazı kesimlerinin desteğiyle Ceditizm'i tekfir etmiş ve ona karşı mücadele etmiştir. Ruslar da kendine tehdit olarak gördüğü Ceditçilere karşı bu din adamlarını desteklemiştir. Şariat kurallarını esas alan bu din adamları, toplumsal düzenin modernize edilmesine itiraz eden gelenekçi bir anlayışa sahip olduğu için bunlara Kadimci denmiştir. Ceditçiler onlara bağınaz ve gerici, onlar da Ceditçilere kafir diyerek birbirleriyle mücadele etmiştir. Böylece bölgede bir sosyal kutuplaşma oluşmuştur (Andican, 2003, s. 25). Ruslar da bu kutuplaşmadan faydalanarak bölgeyi egemenliği altına almıştır. Böylelikle iki cenah arasındaki rekabet sona ermiştir. 1991'de Sovyetler Birliği dağılınca Özbekler, kendi yolunu tayin etmeye başlamıştır. Ancak bu yolda onlara yol göstericilik yapmak isteyen dünyadaki diğer Müslüman ülkeler, Özbekistan'a imamlar, şeyhler, dini yayınlar göndermiş, orada İslamî okullar kurmuştur. Bunun sonucu olarak bölgeye nüfuz etmede bir

rekabet ortamı oluşmuştur. Bu kapsamda üç çeşit dinsel bilgi üretim modeli rekabete girmiştir: Arap, İran ve Türk. İlki Selefi-Vahâbî, ikincisi Şii mezhebi, sonuncusu ve en etkin olanı ise Hanefî-Matûridî çizgide yürütülmektedir. Bu son model bölgenin yerel dokusuyla uyum sağladığından ötürü diğerleri daha çok çatışma unsuru şeklinde bölgede faaliyet yürütmüştür. Türk Müslümanlığı da denilebilecek bu düşünsel modernleşme ihtiyacı, İslam'ı modernitenin gerektirdiği şekilde tefsir etme arayışının bir sonucudur (Şeker, 2010, s. 50).

Hâricîlik

Orta Asya, dışarıdan radikal akımların tehdit oluşturduğu bir bölgedir. İslam'ın katı yorumlarını içeren bu radikal akımların kökeni de Hâricîlik denilen İslam'daki ilk ayrılan gruba dayanır. Bu grubun anlayış biçimi bölgeye 20. yüzyılda Kadimci olarak sirayet etmiş ve bu da günümüzde Selefi-Vahâbî anlayışın bölgede etkili olmasına yol açmıştır. Tarihten günümüze uzanan bu katı İslam anlayışı, bölgenin Sûfizm ile şekillenen İslam anlayışı çerçevesinde inşa edilen kimliklerine yönelik bir tehdit unsuru olmuştur. Bu yüzden bölgedeki radikal hareketlerin etkisini anlayabilmek için Hâricîliğe dikkat çekmek gerekir (Fığlalı, DİA, s. 169).

İslam'ın dördüncü halifesi olan Hz. Ali'ye önce taraf olmuş ama Hakem Olayı'nda ayrı düşmüş olan bir grup Müslüman'ın kendilerine "Allah yolunda ayrılanlar" diyerek oluşturduğu anlayışa Hâricîlik denilmektedir (Ünsal, 2015, s. 9). İslam'ın katı bir yorumunu benimseyen bu grup, günümüzde Taliban, El-Kaide, Özbekistan İslam Hareketi gibi radikal hareketlere ilham olmuştur. Bu örgütler de tıpkı Hâricîler gibi İslam dünyasında ayrı düşenlerden olmuş ve benimsedikleri katı anlayış ve uyguladıkları şiddet yöntemleriyle Hâricî bir tutum sergilemiştir.

İslam'ın özüne bakıldığında tebliğ görevi ifa edilirken tebliğ edenin bilgi birikimi, algılama yeteneği, yaşam tecrübesi ve psikolojisi gibi kriterler önemlidir. Bu bakımdan Özbek kimliği, özü itibarıyla radikal anlayışa mahal vermeyen bir yapı arz ettiğinden, kendine özgü İslam anlayışıyla bu tip aşırı yorumlara karşı kendini koruma özelliğine sahiptir. Her ne kadar bu hareketlere eğilim gösteren bazı Özbekler olsa da genel olarak Özbek kimliğinde radikalizm yoktur. Örneğin Suriye ve Irak'ta faaliyet göstermiş olan DAESH adlı terör örgütüne Ürdün'den katılımın milyonda 315, Tunus'tan 280, S. Arabistan'dan 107, Türkmenistan'dan 72, Özbekistan'dan 33 kişi katılmıştır (RFERL, t.y.). Bu veriler, Özbeklerin diğerlerine nazaran radikalizme daha az eğilimli olduğunu gösterir. Özbek kimliğinin Özbeklerin erken dönemlerden itibaren yerleşik hayata geçtiği Maveraünnehir havzasında Hanefî-Maturidî-Sûfî bir İslam

anlayışı çerçevesinde oluşması, Özbeklerin bu tip katı İslam anlayışına eğilim göstermesinin önünde engel teşkil etmektedir.

Selefilik-Vahabîlik

Haricîliğin devamı niteliğindeki Selefi-Vahabî çizgisindeki katı İslam anlayışı, bugüne dek uzanan etkisi ile Özbek kimliğine tehdit olan radikal hareketlerin temel referans noktasını teşkil etmektedir. Bu anlayışa sahip olan Özbekistan İslami Hareketi'nin, Özbekistan'daki terör saldırıları hem Özbekler arasında korkuya sebep olmuş hem de sahip olduğu katı İslami anlayış, Özbeklerin bazı kesimlerini kendi bünyesinde toplamıştır. Özbekistan'ın bağımsızlık dönemi boyunca en büyük tehdit unsuru olan bu örgüt ve örgüte katılım gösteren Özbekler, Özbek kimliğini negatif yönde etkileyen en önemli unsurlardan biri olmuştur. Bu bakımdan Selefi-Vahabî çizgisinde faaliyet yürüten bu örgütlerin referans noktasını iyi anlamak gerekmektedir. Dolayısıyla bu anlayışların ortaya çıkışı ve genel ilkelerini ele almak, Özbek kimliğini tehdit eden bu yapıları iyi anlamak gerekir. Birtakım Özbeklerin radikalizme eğilim göstermesinin sebeplerini anlamak için de bu katı anlayışı bilmek gerekir. Dolayısıyla Arapçadaki "Salaf" (önceki) kelimesinden alınan Selefi, bugün İslam'ın ilk devrine geri dönmeyi arzulayan dini ve politik akımın ismi olduğu görülür (Etimoloji Türkçe, t.y.).

Vahabîlik ise Osmanlı Devleti'nin uzak illerindeki dinsel ve ahlâkî bozulmaya karşı 1700'lerin sonunda Arabistan'da Muhammed b. Abdulvahab'ın öğretileriyle bir tepki olarak doğmuştur (Rahman, 2014, s. 272). O dönem, şeyh, derviş vs. kişilerin kutsanması, onlardan medet umulması, onları ziyaret edince Allah'a daha çok yakın olacağına inanılması gibi pek çok bid'atın artması ve bunların uhrevi ile dünyevi işlere tesir etmesi sebebiyle Vahabîlik doğmuştur (Ünsal, 2015, s. 115). Ahmet b. Hanbel'in görüşlerini katı bir çerçevede ele alan İbn-i Teymiyye'nin anlayışı doğrultusunda Arabistan'da doğan bu hareketin öncüsü olan Abdulvahab, gençken tasavvufa meyletmişse de daha sonra İbn-i Teymiyye'nin Sûfizm eleştirilerini benimsemiştir (Rahman, 2014, s. 274). İbn-i Teymiyye, tasavvufun batıl inanç ve hatta Sûfizm'deki vahdet-i vücud ilkesinin Allah'a ortak koşmak demek olduğunu öne sürer (Ünsal, 2015, s. 116). Vahabîler, "Allah iyiliği emreder, kötülükten meneder." prensibini Harici bakış açısıyla ele alıp insanlara davalarını dayatır. Zira kendisi dışındaki herkesin gaflet ve dalalet içinde olduğunu düşünür. Hatta Vahabîler, Kur'an'da en büyük günahlardan biri olarak belirtilen insan öldürmekten de geri durmamıştır (Ebû Zehra, 2010, ss. 262-263). Bu anlayış kapsamında Orta Asya'da faaliyet gösteren birtakım radikal terör

örgütleri ortaya çıkmış ve bölgede şiddet eylemleri gerçekleştirmiştir. Bunlar da bölgedeki halkların ulusal kimliklerini tehdit etmektedir. Bu tehdide karşı bölge halkları da savunma mekanizması olarak çalışmada daha önce bahsedildiği gibi Türk Müslümanlığı olan Hanefi-Maturidi İslam anlayışıyla kimliğini korumuştur.

Özbekistan'da Selefi-Vahabî Çizgisindeki Radikal Örgütler

Orta Asya'yı tehdit eden radikal hareketler, bölgedeki ulusal kimlikleri olumsuz etkilemektedir. Zira bu hareketlerin katı İslam anlayışı, bölgede kendine taraftar bulabilmekte ve bu yüzden bölgedeki kimlikleri tehdit etmektedir. Bu tehdit, bölgede çok başlı yapıya yol açmaktadır. Zira Özbekistan İslami Hareketi'nin militanları, ideolojik eğitimi Pakistan Deobendi medreselerinden, askeri eğitimi Afganistan'daki Taliban eğitim kamplarından ve finansal desteği de El-Kaide örgütünün lideri Usame bin Ladin'in Vahabî olan Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerindeki kaynaklarından almaktaydı. Bu yüzden çalışmanın bu bölümünde bu ilişkiler ağı ve bu ağın dışında olan ama etkisi olan Hizb'ut-Tahrir de ele alınacaktır.

Taliban

90'lı yıllarda Afganistan'da iktidarda olan Taliban, katı yöntemler benimseyerek ülkede yaşayan insanların hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu çerçevede ülkedeki kızlara okula gitmeyi yasaklamış, kadınların evlerinden dışarı çıkmasına yasak getirmiştir. Bunun yanı sıra sinema, televizyon, müzik, sanatsal faaliyetler sporu yasaklamıştır. Ayrıca Taliban, İslam'ın hoşgörüsü ile barışçıl öğretilerini ortadan kaldırarak başka etnik unsur ve dinden olanlarla birlikte yaşayabilme yetisini ülkede yok etmiştir. İktidarda olduğu zaman zarfında Taliban, İslam'ın değerlerini, toplumsal gelenek ve adetleri, halkın kültürü ile mevcut devlet sistemlerini reddeden köktenci zihniyetin çok daha aşırı biçimini sadece Afganistan'la yetinmeyip tüm Orta Asya'ya yaymayı hedefleyen bir aktör olmuştur (Rashid, 2010, s. 2). Bu sebeple başta Türkiye olmak üzere, İran, Rusya ve Hindistan gibi ülkeler, Taliban'ın bölgedeki ilerleyişini durdurmak için Taliban karşıtı olan ve Özbek, Tacik, Türkmen, Hazara gibi grupların biraraya gelerek oluşturduğu Afganistan'daki Kuzey İttifakı'na para ve silah desteği vermiştir. Ancak Taliban da buna karşılık Pakistan ile Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerinden destek almıştır (Rashid, 2010, ss. 5-6). Bu destekle Taliban, 1999'da Özbeklerin çoğunlukta olduğu Afganistan'ın kuzeyindeki Mezarişerif kentinde büyük katliamlar gerçekleştirme fırsatı bulmuştur. Sonra da daha kuzeye doğru nüfuz etme girişimlerinde bulunmuş ve Afganistan sınırının ötesinde yer alan

Orta Asya bölgesine uzanmak için Özbekistan İslami Hareketi'ni (ÖİH) kullanmıştır. Taliban, bu örgüt aracılığıyla Özbekistan'da büyük bir direniş göstermiş ve büyük terör eylemleri düzenlemiştir (Burke, 2004, s. 225). Yani Taliban, Özbekistan'da bizzat faaliyet yürütmemiş, ÖİH aracılığıyla Özbekistan yönetimini ve Özbek kimliğini tehdit etmiştir. Taliban'ın Afganistan'da yetiştirdiği Özbek militanlar, ÖİH bünyesinde ülkede yıllarca terör saldırıları düzenlemiş ve ülkedeki dindar kesimlerden militan toplamıştır. El-Kaide de finansman ve dünya çapında ses getirmek için faaliyet yürütmüştür (Rashid, 2010, s. 2).

El-Kaide

El-Kaide, dünya çapında ses getiren eylemlerini Afganistan'daki Taliban kamplarında yetiştirilen militanlar aracılığıyla düzenliyordu. Bununla hem örgüt dünya çapında tanınıyor hem de bu hareketlerin finansmanı için bilhassa Suudi Arabistan ve Körfez ülkelerindeki iş adamlarından kaynak sağlıyordu. Bu açıdan bakıldığında Özbekistan'daki Taliban destekli ÖİH ve El-Kaide arasında organik bir bağ olduğu görülür. Özbek kimliğine doğrudan tehdit olan ÖİH ile El-Kaide'nin arasındaki bu bağ, onu dikkate değer bir husus olarak öne çıkarır.

90'larda ABD elçiliklerine yaptığı saldırılarla adını ilk kez duyuran El-Kaide, 11 Eylül 2001'de İkiz Kule saldırısıyla tüm dünyada tanınır olmuştur. Böylelikle El-Kaide yeni bir dönemin de kapısını açmıştır (Öztürk, 2019, s.169). SSCB dağıldıktan sonra Orta Asya'da artan yüksek işsizlik ve yoksulluk ile bölgedeki yüksek doğum oranları ve hızlı bir şekilde kırsaldan şehirlere yönelik göçün artması, radikal hareketlerin militan bulmasını kolaylaştırmıştır. Zira yeni bir hayat vaat eden bu örgütler, mevcut ortama alternatif olarak bazı kesimlerce bir kurtuluş yolu olarak görülmüştür (Spechler, 2003, ss. 271-272). Özbekistan'da da durum bu şekilde olduğundan ötürü toplumun alt tabakalarından bu örgütlere katılım olmuştur.

Taliban'ın desteklediği El-Kaide lideri Usame b. Ladin ile ÖİH lideri Tahir Yoldaşev, iki gizli örgüt daha kurmuştur. Ladin bu iki örgütün Afganistan'da gerçekleştirdiği toplantılara bizzat katılmıştır. Bu örgütler de Orta Asya'da bir şeriat devleti kurmayı amaçlıyordu. ÖİH de şeriatla yönetilen yeni bir Kokand Hanlığı kurmayı hedeflediğini açıklamıştı (Ülkü, 2002, s. 97). Bu hedefi gerçekleştirmede ÖİH'nin Orta Asya'daki en yakın müttefiki El-Kaide'dir. ÖİH, Afganistan'da Taliban'ın desteği ile kurulmuştur (Köstem, 2010, ss. 185-186). Ladin bu kuruluş sürecinde ideolojik ve eylem yöntemleri açısından etkili olmuştur. Ladin, Afgan direnişini dünya sathına taşıyıp küresel sistemdeki büyük güçlere de

onların metotları ile karşı koyma stratejisi izlemiştir. Bu stratejinin bir kısmı da ÖİH'ı finansal açıdan desteklemektir. Böylece Ladin, küresel çapta sürdürdüğü cihadı Orta Asya'ya da yayma olanağı bulacaktı (Weitz, 2004, s. 467). ÖİH, Ladin'in kontrolü altında Özbekistan'daki İslam Kerimov rejimine yönelik eylemler düzenleyen bir örgüt haline gelmiştir. Bu durumun ideolojik altyapısını da Kerimov'un İslam düşmanı ve Müslümanlara zulmeden zalim ve kafir bir diktatör olduğu söylemi oluşturmuştur. Zaten ÖİH'in liderleri de sıklıkla Kerimov'un rejimini yıkmak ve Taşkent'i merkeze alan şer'i hükümlerle idare edilen bir İslam devleti kurmak istediklerini söylemiştir (Rashid, 2002, s. 149). Özellikle El-Kaide desteği ve uyuşturucu gelirleri sayesinde ÖİH, Orta Asya ülkelerinin sınırlarında saldırı eylemleri düzenleyebilecek düzeyde büyük bir silahlı örgüt olmuştur. Böylece El-Kaide'nin küresel cihat amaçlarına ulaşmada Orta Asya'nın ne denli önemli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu örgütün Özbek kimliği açısından ne denli büyük bir tehdit olduğu gözler önüne serilmektedir.

Özbekistan İslami Hareketi

1991'de SSCB dağıldıktan sonra bağımsız olan Özbekistan içerisinde İslami tandanslı pek çok örgüt ortaya çıkmıştır. Mesela 1990'da kurulan Astrahan'da Yeniden Doğuş Partisi adında bir örgüt, 1991'de Özbekistan'da da bir yapılanma oluşturmuştur. Bu örgüt, ülkedeki Adalet Birliği denen başka bir örgütle birlikte hareket edip hızlıca büyümüştür. Öte yandan İnsan ve İnsancılık, Türkistan İslami Partisi, Leşker-i İslam gibi örgütler de Fergana Vadisi'nde faaliyet yürütmüştür. 1996'da birleşmeye karar veren tüm bu örgütlerin liderleri, Özbek rejimi tarafından kendi örgütleri yasaklandığında Tacikistan'la Afganistan'a kaçmıştır. 1992'deki Tacikistan iç savaşında Birleşik Tacik Muhalefeti ile ortak hareket edip Tacik yönetimine karşı savaşmıştır (Ülkü, 2002, ss. 103-104). İç savaş sona erdikten sonra Cuma Namangani ve Tahir Yoldaşev, 1998 yılında biraraya gelen bu gruplara öncülük ederek Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH) adlı örgütü kurmuştur. Örgüt, öncelikle Özbek yönetimini yıkmayı ve tüm Orta Asya'yı içine alacak bir İslam devleti oluşturmayı hedeflemiştir (Akçalı, 2003, ss. 147-148). Ancak 2001'de ABD'nin Afganistan'ı işgali ile ÖİH, bu hedefine ulaşamamıştır. Öte yandan ÖİH-Taliban ilişkisi de sekteye uğramış ve Kasım 2001'de ÖİH askeri kanadı lideri Cuma Namangani öldürülmüştür (Tamer, 2005, ss. 218-219). Ama yine de örgüt ortadan kalkmamıştır ve faaliyetlerine halen devam etmekte ve bölgede radikalizm, her zaman bir tehdit unsuru olarak yer almaktadır. Zira Fergana Vadisinde radikal hareketlere destek veren bazı halk kitleleri bulunmaktadır. Buna örnek olarak 2005'teki

Andican olayları gösterilebilir. Zira, bu olaylarda Ekremiye adındaki radikal bir örgüte bağlı 23 iş adamının yargılanması üzerine bölgede bu örgütün üyeleri büyük protesto eylemleri düzenlemiş, Andican yerel yönetimi ile hapisanesini ele geçirip bu iş adamları ile beraber diğer bazı mahkumları da serbest bırakmış ve bunun üzerine Özbek yönetimi de bu olayları sert bir şekilde bastırmıştır. Özbek hükümetinin açıkladığı resmi rakamlara göre olaylarda 173 kişi ölmüştür. Ama bağımsız kaynaklara göre 800 civarı insan ölmüştür (Oğan, 2006, ss. 73-74). Andican Olayları, bağımsız Özbekistan'daki Kâdimci geleneğin su yüzüne çıkışının bir sembolüdür. Zira bu olayla birlikte ülkedeki katı İslami anlayışının hangi boyutlara ulaştığı görülmüştür. Bu da Özbek kimliğine tehdidin biçimini göstermede önemlidir.

Hizbu't-Tahrir

Bu kısma kadar anlatılan radikal hareketler arasındaki organik bağların dışında yer alan Hizbu't-Tahrir örgütü, şiddet uygulamadan sadece propaganda faaliyetleri ve medrese eğitimleri yoluyla Özbekistan ve tüm Orta Asya'da İslam'ın katı bir yorumu kapsamında bir İslam devleti kurmayı amaçlaması açısından Hanefi-Maturidi çizgideki Sûfî anlayışa sahip Özbek kimliğine yönelik olarak tehdit oluşturmaktadır. Yöntemleri açısından şiddeti öngörmediğinden kendisine daha çok taraftar bulabilen bu örgüt de Özbekistan yönetimi tarafından hoş karşılanmamış ve Taliban ile Özbekistan İslamî Hareketi'ne karşı sergilenen tutum bu örgüte de sergilenmiştir. Örgüt, Orta Asya bölgesinde faal olan radikal gruplardan en tutarlı ideolojik altyapısına sahip olan örgüttür. Hatta El-Kaide ile Taliban da bu örgütün öğretileri çerçevesinde eylemler gerçekleştirerek bu eylemleri meşru kılmaya çalışmıştır (Baran, 2006, s. 18). Hizbu't-Tahrir de Orta Asya'nın İslami bir biçime konulmasını ve bununla beraber tüm İslam dünyasında halifeliğin yeniden kurulmasını hedefleyen İhvan-ı Müslimin ve Cemaat-i İslamî gibi diğer örgütlere göre daha güçlü bir uluslararası halifeliği vurgulamaktadır (Haqqani, 2004, s. 35). Bunu yaparken milliyetçi ideolojiyi halife önderliğindeki İslam ümmeti idealine aykırı bularak reddeder. Zira örgütün anlayışına göre milliyetçilik, ümmeti farklı ulusal çıkarları olan farklı milletlere bölmekte olduğu için insanlık dışı bir ideolojidir. (Bozbey, 2011, s. 25).

1990'larda bölgeye nüfuz eden örgüt, o dönemden itibaren gelişim göstermiştir. Ama örgüt, resmi açıdan kendini devlet makamlarına tanıtmadığı için illegal olarak tanımlanmıştır. Örgüt, eğitim-öğretim zinciri organize etme, Rusça ve diğer yerel dillerde broşür, dergi ve gazete dağıtma gibi faaliyetler yürütmektedir. Ama Özbek yönetimi

bu örgütü, ÖİH ve diğer radikal hareketlerle aynı kefeye koymuş ve onlara uyguladığı politikayı bu örgüte de uygulamıştır. Özbek idaresi, bu örgütün kendi toprakları üzerinde şiddet eylemleri uyguladığını ve dünya çapında terörist bir organizasyon olarak tanımlanmasını talep etmektedir (Khalid, 2007, s. 161). Dolayısıyla Hizbu't-Tahrir örgütünün de Orta Asya'daki geleneksel İslam'a ve bunun Özbek kimliği içerisindeki rolüne bir tehdit oluşturduğu söylenebilir. Her ne kadar bölgede bu tip örgütlere katılım yönünde eğilimler mevcut ise de genel olarak Orta Asya'da ve özellikle Özbekistan'daki ulusal kimlik tanımlamalarında İslam'ın katı bir yorumu söz konusu değildir.

Özbekistan'da Kimlik Tanımlamaları

Buraya kadar çalışmada Özbek kimliğinin tarihsel süreç içerisinde sosyal, kültürel, dini ve siyasi pek çok açıdan inşa süreci anlatılmıştır. Tabii ki bu yapılırken söz konusu halkın tarih boyu kendilerini "Özbek" olarak tanımladığı ve bu isimle bir ulus varlığını ortaya koyduğu ifade edilmemiştir. Söz konusu olan husus, Sovyet döneminde yapılan çalışmalar kapsamında Özbeklerin esasında çatı unsur olan Türklük kimliğini değil de "Özbeklik" kimliğini benimsemesi ve bugün kendilerini ulusal kimlik açısından "Özbek" olarak tanımlaması çerçevesinde ele alınmıştır. Ayrıca İslam'ın, ismen olmasa da bölgede büyük etkiler bırakmış olan Özbeklerin bir halk olarak var olmasında ve bu kimlik üzerindeki etkisini anlayabilmek adına bazı dini anlayışlar ele alınmıştır.

Sovyetler Birliği devrinde "Özbek" olmayı benimseyen Özbeklerin önceleri bu isimle bir ulus bilinci yoktu. Ruslar, Sovyetler Birliği bünyesinde siyasal bir birim olarak oluşturdukları Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne tarihi açıdan bir meşruluk zemini yaratmaya yönelik bu bilinci kazandırmak için çalışmalar yapmıştır. Yani Ruslar, modern bir ulus inşasına girişmiştir. Sovyet hakimiyeti boyunca bu inşa süreci devam etmiş ve bu kimliğin benimsenmesi Mihail Gorbaçov'un açıklık ve yeniden yapılanma politikasını uygulamasıyla birlikte daha çok artışa geçmiştir (Allworth, 1990, s. 196).

Biçimsel açıdan ulusal ama içerik olarak sosyalizmi benimsemiş bir halk formülasyonu kapsamında oluşturulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde bir üst kimlik olarak "Homo Sovieticus" denilen "İdeal Sovyet İnsanı" yetiştirilmesinin hedeflenmekte olduğu örnek olarak verilebilir. Sovyet idarecileri, bu kapsamda İslam veya Türklük gibi daha geniş tanımlı bir kimlikten ziyade daha zararsız olan yeni uluslar yaratmayı amaçlamaktaydı (Glenn, 1999, s. 49). Rusların bunu yaparken amacı, kendi kendine yeten güçlü ulus devletler yaratmak değildi. Daha çok

birleştirici unsur olan Türklük, İslam gibi geniş çaptaki kimlikleri bölerek farklı alt kimlikleri ön plana çıkarıp “İdeal Sovyet İnsanı” çerçevesinde kendi hakimiyeti altında tutmaya çalışmayı amaçlıyordu. Ancak topluma hâkim olma kısmını başaramamıştır. “İdeal Sovyet İnsanı” projesi de ortadan kalkmıştır. Zira 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılması ile bu hakimiyet sona ermiştir. Esasen, Ruslar bu politika ile bir geçiş dönemi yaşanacağını ve bu dönem içerisinde sosyalizm sayesinde halklardaki milliyetçilik fikrinin yok olacağını düşünüyordu (Sabol, 1995, s. 238). Hatta bu kapsamda Ruslar, komünist sistem içerisinde bu ideolojiye göre fazlaca milliyetçi olduğunu düşündüğü Özbek aydınlarını ve devlet adamlarını zamanla ortadan kaldırmıştır. Ama Rusların tüm bu çabaları sonuçsuz kalmış ve bağımsız Özbekistan, kendi yolunda devam etmiştir. Bu yolda Özbek kimliği inşa edilirken, üst ve alt kimlik unsurlarından etkilenmiştir. Üst kimlik olarak İslam ve Türklük tanımlamaları söz konusu iken alt kimlik tanımlamalarında Özbeklik ve Kabilecilik vardı. Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti ise Özbeklik kimliğini ön plana çıkarıp kimlik inşasını da bunun üzerine yapmaktadır.

1999 yılından başlayarak Özbekistan topraklarında terör eylemleri gerçekleştiren ÖİH ve öte yandan Hizbu’t-Tahrir gibi şiddete başvurmeyen ama amaçları açısından radikal hareket kabul edilen örgütlerin varlığı, Özbek kimliğine yönelik olarak tehdit unsuru şeklinde görülmüştür. Bölgede üst kimliğin öteki unsuru olan Türklük ise Özbeklik hakkında yapılan analizlerde tartışmalı olan bir konudur. Zira Özbek devlet adamlarının Türklük hakkındaki algıları ve Özbeklik ile Türklük arasında ilişki kurup kuramaması, Özbekistan’ın dış politikasında Türkiye’nin ve diğer Orta Asya’lı ülkelerin yeri ve önemini de etkilemektedir.

Alt kimliklerden Kabilecilik yani klan sistemi de Özbek kimliğinde önemli bir yer teşkil etmektedir. 1924 yılından itibaren Sovyetler Birliği, uyguladığı ulus inşa süreci ile kabilecilik gibi alt kimlik tanımlamasını yok etmeye çalışsa da hayata geçirdiği bazı uygulamalar ile farkında olmadan bu alt kimliğin daha fazla kökleşmesine sebep olmuştur. Bu kabileci kimliği de Özbekistan yönetiminde etkili olmuştur. Örneğin 1971-1983 arası Özbekistan SSC’nin 1. Sekreterliğini yürüten Şeref Raşidov’un Semerkant klanından olması önem arz etmekteydi. Zira çevresindeki idareciler de genellikle Semerkant klanına dahil oluyordu ve kendi bağlı olduğu klanın şehrine daha fazla yatırım yapmaktaydı. Çalışmada alt kimlik olarak ifade edilen Özbeklik ise gerek Sovyetlerin çabaları sonucu gerekse de bağımsız Özbekistan yönetiminin kimlik inşa sürecinin Özbeklik üzerine inşa etmesi sebebiyle alt kimlik olan Özbeklik, üst kimlik olarak benimsenmiştir. Bu kapsamda Özbekistan

yönetimi bir “Özbek Kimliği” inşa etmiş ve kültürel öğelerin sınırlarını, siyasal ve toplumsal yapıyı bu kimlikle tanımlamış ve tarih anlatımını da buna göre yapmıştır.

Dini Kimlik

Orta Asya gibi göçebe kabilelerin bugün dahi yaşamını sürdürdüğü bir coğrafyada din, dışa karşı kendi kimliğini korumada, kabileyi bir arada tutmada en önemli unsurdur. Buradaki ait olma hissi, zamanla yerleşik yapıya geçildikçe gelişir ve din olgusu ile birlikte bir medeniyet oluşturur. Nitekim Özbekler de bölgede yerleşik hayata geçen ilk halklardan olması hasebiyle bölgedeki medeniyet havzasının oluşturulmasında öncü konuma gelmiştir. Bu medeniyet havzası içerisinde din, bireyin kimliğini açıklayan unsuru tarif eden toplumsal bir rol almasında ya da o bireyin benliği ile uyumlu mânâlar toplamı olan kimlik ile ilgili bir denetim mekanizması şeklinde bir fonksiyona sahip olmasında büyük etkiye sahiptir. İslam ise bu konudaki en kuşatıcı inanç sistemidir. Zira hem toplumu dizayn eder hem de bireyin tüm tutum ve davranışları konusunda kurallar koyar. Din, istikrarlı ve güçlü bir birey kimliği inşa ederek sosyal ilişkilerin kişilikli ve tümel olarak hayata geçmesinde fonksiyonel bir rol oynar. Din, bu fonksiyonu ile bireyin kimliksel krize girmesini önleyecek kapasitededir. İslam’daki cemaat olgusu yani biraraya toplanma, grup olma hususu bireyin kimlik bunalımına girmesine engel olmaktadır. Zira birey, kendisini İslam âleminin bir parçası olarak görmekte ve kendini en geniş çerçevede Müslüman olarak tanımlamaktadır. Bu da bireye dış etkenlere karşı direnç olanağı sağlamaktadır. Buradan yola çıkılarak denilebilir ki din, bireyin kimliğinin inşasında, kendiyi barışık olmasında ve bireyin topluma entegre olmasında, toplum, toplumsal kurallar, inanç ve değerler ile sıhhatli bir ilişkiye girmesine yardım eder. İslam’ın bu konulardaki düzenlemeleri, Müslümanları barış içinde birarada yaşamaya sevk ederken bireylerin bu barışçıl ortamda kendilerini güvende hissetmesini ve kendilerini ait hissedecekleri bir grubun var olduğu mesajını vermektedir. Dolayısıyla İslam, kimliğin inşa edilme fonksiyonu ile bireyin içerisinde bulunduğu toplumsal ortamda kendisini tanımlamasını, kendi pozisyonunu tayin etmesini ve başkalarına yönelik perspektifi ile davranış şeklini saptamasını sağlamaktadır (Okumuş, 2003, ss. 77-78). Böylelikle Özbekler de dıştan gelen etkilere karşı kendi pozisyonlarını İslamî perspektife göre belirleyerek öz kimliklerini koruyabilmiştir.

1917 yılında yirmi bin civarında cami varken 1929 yılında dört bine kadar inmişti. Zira SSCB, çeşitli sebeplerle camileri kapatıyordu. Camileri

kapatmada öyle ileri gitmiştir ki 1935 yılına gelindiğinde tüm Özbekistan genelinde yalnızca 60 tane cami kalmıştı. Bu yüzden Stalin döneminden itibaren Orta Asya Müslümanları, faaliyetlerini gizli yürütmeye başlamıştır. Ruslar, İkinci Dünya Savaşı döneminde kendilerinden asker temin etmek için Müslümanlara ılımlı yaklaşırsa da savaştan sonra yine baskılarını artırmıştır. Özellikle 1958 ile 1964 yılları arasında SSCB'de iktidara gelen Nikita Kruşçev devrinde uygulanan militan ateizm politikası çerçevesinde resmî camilerin çeyreği kapatılmıştır (Critchlow, 1991, s. 175). Bunun yanı sıra Ruslar, 1943 yılında Taşkent'i merkeze alan Müftülük yoluyla bir çeşit devlet İslam'ı oluşturmaya çalışmıştır. Bu hususla ilgili olarak daha önce Rus Çarlığı devrinde 2. Katerina tarafından da Ufa'da Rusya Müslümanlarının Merkezî Dinî Nezâreti oluşturulmuştu (Kemaloğlu, 2019, DİA 621-622). Ruslar, bu siyasetleri doğrultusunda yeni faaliyete soktukları ve kendi kontrolü altında olan cami ve medreselerde görevlendirmek üzere din adamları yetiştirmekteydi. Ayrıca her yıl belli bir kontenjan dâhilinde Müslümanların hacca gidişine izin verilmekteydi. Bunun bir nedeni de 1960'lı yıllarda Üçüncü Dünya Ülkeleri ile yakınlaşmak isteyen Sovyetler Birliği'nin bünyesindeki Müslümanların iyi halde olduklarını ve İslam'ın sosyalizm ile uyum sağlayabileceği propagandasını yapmaya çalışmasıdır (Rashid, 2001).

Rusların uygulamaya koyduğu "Resmî İslam" anlayışına karşılık halk arasında da sürdürülen bir "Halk İslamı" şeklinde olmuştur. Zira halk, Rusların dayattığı ideoloji ile manipüle edilmiş bir İslam anlayışına karşı bir tavır almıştır. Bu sebeple kendi anlayışlarına uygun olan İslam'ı gizli bir şekilde yaşamaktaydı. Oysa Rusların belirlemiş olduğu imam ve hocalar, devlet denetiminde ve Ortodoks rahipler gibi görevini yürütmekteydi. Hal böyle olunca "Halk İslamı"nın âlimleri, kayıtdışı camilerde faaliyet yürütmekteydi. Ayrıca insanlar, birbirlerinin evlerinde toplanarak bazı dinsel törenleri ifa etmekteydi. Örneğin çocukların sünnet merasimleri, cenaze namazları, beş vakit namaz kılınması gibi ritüeller topluca ama Sovyet idaresinden gizli yapılmaktaydı (Roy, 2000, ss. 208-209). Halk İslamı o kadar etkiliydi ki sadece Namangan şehrine bakıldığında 1985 yılında bu şehirde iki yüze yakın gayriresmî imam vardı (Olcott, 1995, s. 24). Dolayısıyla denilebilir ki "Resmî İslam" açısından din, Özbeklerin hayatında yer edinmezken gayriresmî yaşanan olarak İslam, Özbeklerin kimliğinin en önemli unsuru olmuştur (Allworth, 1990, s. IX). Hatta Özbeklerin biraraya gelerek bir toplum bilinci çerçevesinde millet olarak yaşamasında belirleyici bir unsur olduğu da söylenebilir. Bu yüzden bu çalışmada İslam'ın Özbek kimliğinin korunmasında belirleyici rol oynadığı savunulmaktadır. Bu ise baskıcı rejimin Özbekler üzerindeki din ile ilgili politikalarına maruz kalmadan gizli bir şekilde yaparak

gerçekleştirilmiştir. Mesela Gorbaçov'un Açıklık ve Yeniden Yapılanma politikaları hayata geçmeden evvel bile Özbekistan Komünist Partisi'nin birtakım üst düzey yöneticileri, devlet ricalinde ateist gibi hareket etseler de halk arasında gizli bir şekilde düğün-dernek, doğum-cenaze ve sünnet gibi dinsel törenlere katılmaktaydı (Critchlow, 1991, s. 167). Gorbaçov'un politikaları hayata geçmesiyle birlikte halkın inanç özgürlüğü baskı nispeten azalmıştır. Bu yüzden Halk İslamı daha görünür olmaya başlamıştır. Böylelikle Özbekistan'da İslam'ın halk arasında ne derece etkili olduğu ortaya çıkmıştır (Khanazov, 1994, s. 150).

1990'da Özbekistan'daki Sovyet yönetimi, İslam'ın Özbek kimliği açısından ne kadar önemli olduğunu anlamış ve bu yüzden inanç özgürlüğüne yönelik baskılarını azaltmaya mecbur olmuştur. Böylelikle İslam'ın bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti döneminde inşa edilen kimliğin yapısında temel taşlardan biri olmasını sağlanmak istenmiştir (Kırımlı, 1997, s.57). Ayrıca 1991'de Özbekistan'ın yeni kurulan yönetimi, halkın nazarındaki meşruluğunu sağlayabilmek için de İslam'ı önemli bir araç olarak kullanmıştır. Öte yandan Özbek kimliğinin temel yapı taşlarından olan Buharî, Harezmi ve Tirmizi gibi tarihsel olarak önemi olan bazı İslam âlimleri de Özbekler arasındaki bütünleştirici rollerinden ötürü kimlik inşa sürecine dahil edilmiştir. Dolayısıyla Özbek kimliği çerçevesinde millet bilincini geliştirmek adına dinsel söylemlere ağırlık verilmekteydi. Örneğin bu anlayış çerçevesinde Özbekistan'ın kurucu lideri İslam Kerimov, 1994 yılında parlamentodaki bir konuşmasında Buhari, Tirmizi ve Nakşibendi'yi Özbeklerin büyük ataları olarak tanımlamıştır (Press Service Uz, t.y.). Bu kapsamda 1993 yılında Nakşibendi'nin 675'inci, 1995 yılında Zemahşeri'nin 920'nci, 1998 yılında Buhari'nin 1225'inci ve Fergani'nin de 1200'üncü doğum yıldönümü dolayısıyla devlet nezdinde resmî kutlamalar yapılmıştır (Xalq So'zi, 2023). Öte yandan 1994 yılında Taşkent'te bir Uluslararası İslami Araştırmalar Merkezi kurulmuştur. Bu merkezin amacı, İslam felsefesi ile doktrinleri hakkında araştırmalar yapmak ve Özbeklerin dinsel, tarihsel ve sosyo-kültürel mirasını araştırmaktır (Akbarzadeh, 1996, s. 24-27).

Tüm bunlarla Özbek yönetimi, Sovyet yönetiminden bağımsızlığını kazanan bir ülke olarak önemli adımlar atmıştır. Ama Özbek yönetiminin bunları yapmaktaki amacı dini hassasiyetleri arttırmaktan ziyade ulusal kimliği güçlendirmektir. Zira yeni bağımsız olan Özbekistan, laik bir cumhuriyet olarak kurulmuştur. Nitekim Başkan Kerimov, ülkesinin laik bir devlet olduğunu ve ülkesinde İslam şeriatının uygulanmayacağını zaman zaman vurgulamaktadır (<http://www.gazete2023.com/turk-dunyasi/kerimovozbekistan-laik-kalacak-h20615.html> Erişim Tarihi:

10.06.2023). Tabii ki Kerimov, bunu söylerken laiklik ilkesinin dışında davranışlar da sergilemiştir. Örneğin başkanlık görevine gelirken Kur'an'a el basarak yemin etmiş, iktidarının ilk yıllarında hacca gitmiştir. Ama bunları laikliğe aykırı davranmak için değil daha çok sembolik açıdan, dinî yönden hassas olan Özbeklere mesaj vermek için yapmıştır (Olcott, 1995, s. 22). Zira Kerimov, Özbek kültüründe İslam'ın ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu iyi bilmekteydi. Bu kapsamda da sahip olduğu Özbek milliyetçiliği anlayışının önemli bir parçası olarak Özbek kimliğinin inşa sürecinde İslam'ı kullanmıştır (Akbarzadeh, 1996, s. 27). Yani Özbek kimliğinde öne çıkan İslam sayesinde Kerimov'un işi kolaylaşmıştır (Dash, 1996, s. 99). Ancak bu strateji, SSCB yönetiminin yaptığı gibi din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması şeklinde değil de devletin dinin kurumsal yapısını kontrol etme ve onu kendi amacı doğrultusunda kullanma biçiminde uygulamaya konmuştur (Akbarzadeh, 1997, s. 523).

Türk Kimliği

Çarlık ve Sovyet devirlerinde Rusların Orta Asya hakkındaki düşüncelerinde her daim ön plana çıkan unsur Türklük idi. Hatta 1924 yılında Bolşeviklerin bölge ülkelerinin sınırlarıyla ilgili yaptığı düzenlemenin arka planında SSCB'nin bütünlüğünü bozma tehlikesi olan Türkçü-Turancı ve İslamcı akımları engelleme düşüncesi vardı. Zira o dönem içerisinde bu düşünceye sahip olduğu öne sürülen Basmacı (Korbaşı) Hareketi ve bu harekete destek vermiş olan Enver Paşa'nın bölge üzerindeki etkisinin hâlâ devam ettiği düşüncesi vardı (Kösoğlu, 2015, s. 531; Bardakçı, 2015, s. 303). Öte yandan Ruslar, 1917'deki Ekim Devrimi'nden sonra meydana gelen kargaşa ve iç savaş sırasında bölgeye tesir eden Cedit Hareketi'nin öncülüğündeki aydın kesim milliyetçiliği olan akımlara da odaklanmaktaydı. Bu doğrultuda Sovyet yönetimi, özellikle Orta Asya halklarının kabile kimliğini öne çıkarıp bölgede birlik ve beraberliğin tesis edilmesini engellemeye çalışmıştır. Böylece Ruslar, bölgede Türklük bilinci çerçevesinde bir ortak çatı altında kurulması muhtemel birlikteliği de engellemeyi amaçlamıştır. Mesela Orta Asya'da uygulamaya konulan alfabe değişikliği siyaseti ile bölge halklarının ayrı ulusal kimliklere bölünmesi için ilk adım atılmıştır. Daha evvel Arap alfabesini kullanan bu halklar, 1920'lere dek Latin, 1938'de ise Kiril alfabesine geçirilmiştir (Kreiner, 1995, ss. 189-194). Bu değişikliklerin önemli bir sebebi bu halkların en başta Osmanlı Devleti ile aynı alfabeyle sahip olmasıydı. Ruslar bu alfabe birliğini bozmak için bölge halklarını Latin alfabesine geçirmiştir. Ancak 1928 yılında Türkiye'nin de Latin Alfabesi'ni kabul etmesiyle birlikte yeniden bir alfabe birliği oluşmuştu. Bu defa Ruslar, bu halkların alfabesini Latin'den Kiril Alfabesine çevirerek bu alfabe

birliğini yeniden bozmuştur. Bu dönemden sonra da Türkiye ile bölge halkları arasındaki bağ, SSCB dağılana dek kopmuştur. Yani denilebilir ki Ruslar, Türk Dünyası halkları arasında birliktelik kurulmasını bir tehdit olarak algılamış ve bunun önüne geçmek için pek çok adım atmıştır (Glenn, 1999, ss. 81-82). Sovyet idaresi bölge halklarını, sadece Türkiye ve İslam dünyasından soyutlamakla kalmamış, her halka özel ayrı fonetiği olan Kiril alfabesini uygularken bölge halkları arasında ayrıştırmayı amaçlamıştır (Manz, 2010, s. 17). Rusların maksadı, Sovyet idaresi tarafından sınırların tanımlanması, kültür ve eğitim siyaseti, yönetici elitler ve aydın sınıfı yaratılması gibi unsurlarla bölgedeki etnik bölünmenin hızlandırılmasıdır. Bölgede daha önce var olan ayrışmaya örnek olarak Kokand ve Hiva Hanlığı devirlerinde etnik unsurların arasında yirmiden çok çatışma yaşanmıştır. Bölgede var olan bu etnik ve dilsel olarak çeşitlilikten ötürü siyasi birlik kısa bir zaman sürdü (Khanazov, 1994, s. 147).

Sovyet idaresinin Özbekistan'daki tarih yazım sürecinde uyguladığı yöntem, daha çok toprağa bağlı tarih anlayışıdır. Bunun etkisiyle Özbek halkının kökeni, kuzeyden Maverayünnehir bölgesine geldikleri 15. asra dek götürülmüştür. Hatta Timur'un evvelinde bu bölgede yaşayanlar da tarihsel miras olarak kabul edilmiştir. Öte yandan Sovyet idaresi bu tarih anlatımında Özbekleri de Tacikler gibi Europid olarak saymış ve Özbeklerin ulus kimliğindeki Türk-Moğol kısmının önemli olmadığını öne sürmüştür (Subtelny, 1994, s. 53). Ruslar bu yaklaşımla Özbekliğin Türklükten ayrı olduğunu, bunun da tarihsel süreç içerisinde süreklilik arz ettiğini ve bir ulusu tanımlamak için kullanılmış olduğunu öne sürmektedir. Oysa Özbekler, o dönemde kendilerini Türk veya Türkistanlı olarak tanımlamaktaydı (Khalid, 2015, s. 67). Ayrıca dinsel olarak da kendilerini Hıristiyanlardan ayrı tutmak için Müslüman olarak tanımlamaktaydı (Hyman, 1997, s. 340). Dolayısıyla Sovyet yönetimi, bölgedeki İslam ve kabilecilik gibi kimlik tanımlamalarının yanı sıra Türklük bilincini de yok etmeyi hedeflemiştir. Bu kimlikler yerine de kendi yorumladığı tarih anlatımı kapsamında yeni bir Özbek kimliği oluşturmayı hedeflemiştir. Öte yandan Özbekistan SSC kurulurken Cedit hareketi de Özbek kimliği inşa sürecinde tesirli olmuştur. Ama bazı görüşlere göre Cedit hareketinin hayata geçirmek istediği Çağataycılık projesindeki Türkçülük, Orta Asya'ya özeldi. Bu görüşte olanlar, Ceditçilerin kendilerini İdil-Ural ve Osmanlı Devleti'nde olan Türkçülük akımından ayırmaya çalıştığını öne sürmektedir (Khalid, 2015, s. 287).

Orta Asya'da hegemon güç olma arzusunda olan Özbekistan'ın Türklük yerine Özbeklik üzerine kimlik inşa etmesinde politik bir tercih olduğu

da gözlemlenmektedir. Bu minvalde Özbekistan, Türkiye'nin Orta Asya bölgesinde Türklük kimliği üzerinden bölge dışı bir güç olarak nüfuz elde edip kendisine rakip olmasını istemediği için Özbek kimliği üzerine yoğunlaşmıştır (Rahman, 1994). Özbekistan yönetimi de bağımsızlık döneminin başlarında Türkistan kavramına vurgu yapmaktaydı. Mesela Kerimov'un 1995 yılında Özbekistan'ın parlamentosu olan Oliy Majlis'te Özbeklerin ata yurdu olan Türkistan'ın büyük bir ev ve büyük bir aile olarak düşünülmesi gerektiğini, bu ailenin fertlerinin birbirine yakınlaştıkça arasında uyum sağlanacağını ve evlerindeki refahın artacağını dile getirmiştir. Öte yandan Türkistan'da manevi olarak tek bir bölge, ekonomik ve hatta politik bir birlik oluşturmanın hayati derecede önemli olduğunu söylemiştir (Hyman, 1997, s. 348). Kerimov'un birlik düşüncesi, daha çok Orta Asya sınırları içerisinde ve gereken dinî, siyasî ve kültürel altyapıya sahip olan Özbekistan öncülüğünde bölgesel bir entegrasyon üzerinedir.

Özbek Kimliği

Bağımsızlıktan itibaren Kerimov yönetiminin meşruiyet zemini sağlamak için öncelikle odaklandığı konu, Özbek kimliğinin inşa edilmesi sürecidir. Bu süreci de din ve milliyetçilik çerçevesinde yürütmüştür (Akbarzadeh, 1996, ss. 24-27). Bu kapsamda Özbekistan'da kimlik inşası için bir öyküleme yöntemi kullanılmıştır. Zira Özbekistan, bağımsızlığını ilan ettikten sonra Özbek milliyetçiliğinin hayata geçmesi, ülke içerisinde bulunan farklı etnik unsurlar ile Orta Asya'lı ülkelerin birbirine yönelik milli açıdan üstün olma iddialarından dolayı zor görünmekteydi. Öte yandan SSCB'nin "İdeal Sovyet İnsanı" yaratma hedefinin de Kerimov'un kültürel milliyetçilik politikasını etkilemesi muhtemeldi (Dash, 1996, s. 99). Ama SSCB'nin bu politikasının başarısız olmuştur. Hatta bu uygulama, üst kimlik yaratmak bir yana dursun, farklı alt kimlikleri güçlendirip onların ayrı ayrı güçlü ulus kimliğine sahip birimler ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Özbekistan'daki idareci elitlerin Özbeklik kavramına atfettiği önem ve bunu devletin resmî ideolojisi haline getirmesi bu dönem ile ilgilidir. Bu süreç içerisinde Özbekistan yönetimi, ülkenin tarih yazımında bölgenin tarihindeki pek çok önemli lider ve devlete sahip çıkmıştır. Bu bağlamda SSCB'nin Özbeklik ile ilgili tarih yazımı korunmakla beraber bunun üzerine eklemeler yapılarak tarihte bağımsız Özbekistan sınırları dâhilinde var olmuş olan tüm uygarlıklar, Özbek kimliğinin önemli bir parçası haline getirilmiştir. Böylelikle Özbekistan, vatan ile vatanseverlik gibi kavramlara ağırlık verilerek ayakta tutulmaya çalışılmıştır (Akbarzadeh, 1996, s. 23). Bu dönem içerisinde Özbekçe üzerinden uygulanan dil politikalarıyla da

Özbek kimliği şekillendirilmek istenmiştir. Özbek dili, esasen Çağatay Türkçesinin bir uzantısı olduğundan ötürü ondan kalan büyük mirası da almıştır. Zira Çağatayca, Türk dünyasının önemli bir edebiyat dilidir ve bu dilde çokça eserler verilmiştir. Öte yandan Özbekler, SSCB devrinde izlenen Rus dili politikalarından diğer Orta Asya'lı halklara nazaran daha az etkilendiğinden ötürü Özbekçe, Özbek kimliğinin tanımlanmasında etkili olmuştur. Örneğin 1990 yılında Kazak çocuklarının %40'a yakını Kazakça konuşmuyordu. Ama bunun karşılığında Özbek okullarında Rusçanın süresi %17 civarındaydı. Kazak ve Kırgızlara nazaran Özbekler arasında Rusçanın etkisinin daha az olmasının sebebi ülkede Rus azınlığın, daha az olmasıydı. Ayrıca Kerimov'un dil politikaları sayesinde de Özbek dili daha etkin konumda olmuştur (Kreiner, 1995, s. 198).

1989'da SSCB dağılmadan hemen önce Özbekistan Komünist Partisi 1. Genel Sekreteri olan İslam Kerimov, "Özbekistan SSC'nin Resmi Dili" başlıklı bir kanun çıkarmış ve Rusçanın, Özbekistan içerisindeki halklar arasındaki iletişim dili olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca bu kanunla Özbekçe, devletin tek dili haline getirilmiştir. 1995'in Aralık ayındaki bir düzenleme ile bürokrasi, adalet ve kitle iletişim araçlarında Özbek dilinin kullanılması zorunlu kılınmış ve Rusça da diğer azınlık dilleri ile aynı statüde kabul edilmiştir (Kuzio, 2002).

1992 yılına dek Özbekleştirme siyaseti çerçevesinde Taşkent şehrinde 500, 1993'te ise Namangan'da 50'nin üzerinde sokağın adı Özbekçe isimlerle değiştirilmiştir. Ayrıca okullarda Özbekçenin oranı arttırılmış ve eğitimin Özbekleşmesi hedeflenip Özbeklerin ülkedeki tek hâkim etnik unsur olduğu anlayışı yerleştirilmeye çalışılmıştır (Fierman, 1995, ss. 205-222).

Özbekistan yönetimi, vatan olgusunu SSCB'nin tasarladığı milli sınırlar içerisinde kimlik inşa süreci projesinden ilham ile vatandaşlarına benimsetme yoluna gitmiştir. Ama Tacikistan bunu başaramamıştır. Özbekistan, vatan kavramı içerisine Maveraiünnehir'de yaşamış olan tüm Özbek kabilelerinin yanı sıra Timur ile Babür gibi liderleri ve Uluğ Bey, Farabi, Harezmi, İbni Sina gibi âlimleri de dahil ederek Özbeklere zengin bir tarihsel arka plan sunmuştur (Akbarzadeh, 1996, s. 29). Doğal olarak kendini Özbek olarak tanımlayan herkes de bu tarihe sahip çıkmış ve bunun çatısı altında birleşmiştir. Tabii ki bu SSCB'den kalma tepeden inme kimlik inşa modelinin başarılı olması konusunda tereddütler söz konusudur. Zira bu inşa süreci geniş halk yığınlarını kapsayan bir iç dinamikten yoksun bir biçimde oluşmaktaydı. Mesela yüz yıl evvel aydın sınıfından bazı kesimler dışında kimse kendini Özbek olarak tanımlamamaktaydı. Her ne kadar "Özbek" ismi, yeni

doğmamış bir kavram olsa da Özbek olma şuuru, kimlik inşa sürecinde kazandırılmıştır (Carlisle, 1986, s. 73). Özbeklik kavramının kendi içindeki tutarsızlıkları nedeniyle, Özbek kimliğinin onu tehdit eden ulus üstü ve ulus altı başka rakip kimlikler karşısındaki konumuna odaklanmak gerekir. Ayrıca Özbekistan yönetiminin Özbek kimliğini tehdit etme potansiyeli olan başka rakiplere karşı mücadele ederken uyguladığı yöntemlere de dikkat etmek gerekir.

Kabile Kimliği

David Campbell'in National Deconstruction eserinde ortaya attığı "ontoloji" kavramı, toprağa bağlı kabileci anlayışı iyi bir şekilde açıklamaktadır. Buna göre eserde politik bir grubun, bölge ile kimlik ve ulus ile devlet arasında mükemmel bir uyum sağlaması gerektiği hipotezi ortaya atılır (Campbell, 1998, s. 80). Bu norm, politik grubun kusursuz biçimde bağlı bulunduğu bölgeye tamamen entegre olmuş ve bu bölgeye tamamen ait olan tek bir kimlik biçiminde anlaşılması ve örgütlü olması iddiasını yayıp destekleyerek işlevini ifa eder. Bu normun mantığı, tutarlı, sınır konulmuş ve tek bir kültürün egemen olduğu bir toplumu kasteder. Bu ontolojik hipotezler uluslararası ilişkilerde özne olma halinin köklerini tanımlar (Campbell, 1998, s. 170). Bu çalışmada bahsi geçen Özbeklerin toprağa dayalı kabile kimliği de bu varsayım ölçeğinde mükemmellik durumu arz etmemektedir. Ama kabilecilik de bölgenin bir gerçekliğidir. Öyle ki bu gerçeklikte, kimi zaman bölge kimliğini daha çok önleme söz konusudur.

Sovyetler Birliği yönetiminin, Özbekistan'daki tarih yazım sürecinde uyguladığı yöntem daha çok toprağa bağlı tarih anlayışıdır. Bunun etkisiyle Özbek halkının kökeni, kuzeyden Maveraynnehir bölgesine geldikleri 15. asra dek götürülmüştür. Tarih boyunca Orta Asya'daki halklar, kendilerini önce Müslüman olarak tanımlamaktaydı. Ardından gelen tanımlama ise bölgeye bağlı kabile kimliğidir. Yakın döneme kadar etnik bir ayrışma söz konusu değildi. Ancak bugün kabile kimliği, etnik kimlik içerisinde hiyerarşik bir yapı kapsamında etkisini göstermektedir. Dolayısıyla bölgede bir etnisiteye ait olan herkes, alt kimlik açısından kabile kimliğini benimsemiştir (Khanazov, 1994, ss. 147-148). Burada değinilmesi gereken bir husus var. Zira Özbek kimliğindeki hiyerarşik yapı bağlamında kabileciliğin Özbek olmanın önüne geçip geçmemesi önem arz etmektedir. Bu yüzden bu meselenin bölgedeki temeline inmek gerekir. Nitekim bölgeye bakıldığında kabile kimliğinin kökeninin eski zamanlara dayandığı görülmektedir. Bölge halklarının eskiden beri kabilesel olarak ayrıldıkları grupların etkisi hâlâ devam etmektedir

(Roy, 2000, ss. 148-165).

Yirminci asrın başında merkezi kentlerle bunların çevresinde ikamet eden kitleler kendini Özbek değil, daha çok Taşkentli, Buharalı veya Semerkantlı olarak tanımlıyordu (Vaisman, 1995, s. 105). Hatta 1924'teki sınırla ilgili düzenlemelerde Hiva'daki yerel yönetim, Büyük Buhara şeklinde tanımladığı Özbekistan içerisinde olmak istemediklerini öne sürmüştür (Glenn, 1999, s. 63). Hanlıklar devrindeki bu hususun sonraki dönemlerde de etkili olduğu söylenebilir. Örneğin 1937 yılında Özbek Komünist Parti 1. Sekreteri olan Akmal İkramov, Sovyetlerin Milliyetler Prensibi çerçevesinde oluşturulan politikaların başarısını ifade ettiği bir konuşmasında Özbeklerin 1917'deki devrime dek bir ulus bilincine sahip olma açısından henüz yeterli düzeyde gelişmemiş olduğunu söylemiştir. Zira Özbek halk, kendini yegâne bir ulusa ait hissetmiyordu. Örneğin Ferganalı Özbekler, kendilerini Kokandlı şeklinde tanımlar. Kaşkadarya, Surhandarya ve Zerefşan bölgelerinde yaşayanlar, dönemin Özbek olarak bilinen halkı kapsamında değildi. Harezmlilere, Tacik deniliyor ve Ruslar da bunların hepsine Sart diyordu (Carlisle, 1995, s. 115).

Özbek kimliğinin inşa sürecinde SSCB'den önceki devirden kalma, bölgeye dayalı kabileci kimlik tanımlamasına karşı konulmaya çalışılmıştır. Ama SSCB'nin bölgede uyguladığı politikalar, istemeden de olsa mevcut klan sisteminin sonraki dönemlere de aktarılmasına yol açmıştır. Zira bölge ülkeleri Sovyet sistemi içerisinde dönüştürülürken oluşturulan yönetici sınıf, kabile bağları cihetinde ayrışmaktaydı. Bu ayrışma ise ideolojik olarak olmamıştır. Daha çok merkeze bağlılık esasına dayanır. Ruslar ise bu ülkelerdeki egemenliğini sürdürmek için bu gruplaşmaları birbirine karşı kullanarak bölgedeki dengeleri Rusya lehine çevirmeye çalışıyordu. Rusların bu tutumu Sovyet idealine aykırı olsa da dengeleri gözetmek adına Ruslar, toplumsal yapıyı kökten değiştirmemiştir (Roy, 2000, s. 151). Ruslar, bölgede piramit biçiminde bir güç paylaşım sistemi oluşturmuştur. Hatta bölgede bir sivil toplum düzeni olmadığından dolayı kabile bağlarının etkili olduğu doğu feodal komünizm adında bir düzen kurmuştur (Khanazov, 1994, s. 149). Zira bölgedeki gruplaşmanın esas nedenlerinden biri, Müslüman kadroların, ülkelerinin dışındaki kadrolarda yükselme olanağı bulamamasıydı. Bunun yanı sıra SSCB'nin Doğu Avrupa'daki ülkelerinden gelenler, Orta Asya ülkelerinin yönetici kadrolarında yer alabilmekteydi. Örneğin SSCB lideri Leonid Brejnev, iktidara gelmeden evvel Kazakistan Komünist Partisi 1. Sekreteri idi. İşte bu durumdan ötürü yalnızca kendi ülkelerinde görev alabilen Orta Asya yöneticileri, iktidarlarını sürdürmek için kabile bağları cihetinde gruplaşmıştır. Bölgedeki klan sistemi, 1964-1982 arası Brejnev devrinde

iyice yerleşmiştir (Roy, 2000, s. 157).

Sovyetler Birliği zamanında bölgeye dayalı klanlar şu şekilde oluşmaktaydı: Fergana/Taşkent klanı, Surhandarya-Kaşkadarya klanı, Semerkant/Cizzak klanı. Özbekistan siyaseti de bu klanların rekabeti çerçevesinde şekillenmektedir (Carlisle, 1986, s.93). Bu yüzden Özbek siyaseti ve toplum yapısını anlamak için bu bölgeye dayalı klan sisteminin iyi anlaşılması gerekir. Zira Orta Asya'ya bakıldığında diğer bölge ülkelerinin aksine Özbekistan'ın Sovyetler Birliği çatısı altında her daim Özbek kadrolar ile yönetildiği görülmektedir. Bu yüzden Özbekistan'daki kabile bağları daha çok kır-kent ilişkisine dayalı bölgeci-kabileci temel üstüne kurulmuştur (Roy, 2000, ss. 158-159). Bu genel tabloya bakıldığında bu döneme denge sisteminin hâkim olduğu görülür.

1937-1938 yıllarında Josef Stalin bir tasfiye sürecine girişmiş ve pek çok Özbek devlet adamı yok edilerek denge mekanizması da bozulmuştur. Bunun üzerine Özbekistan Komünist Partisi, kabileler arası bir rekabet dönemi başlatmıştır. Böylece kır-kent ilişkisi düzleminde oluşan bölgeci/kabileci rekabet, zamanla bölgede bu gruplaşmalarla artarak etkin olmuştur (Carlisle, 1986, s. 92). Burada bahsedilen kabileler arasındaki mücadelelere genel çerçevede bakıldığında cereyan eden hadiselerin Moskova'nın yönlendirmesiyle gerçekleştiği görülmektedir. Ancak bu mücadelenin ideolojik ya da etnik açıdan bir arka planı olmadığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Zira Semerkant/Cizzak bölgesine bakıldığında daha çok Fars kültürünün etkin olduğu ve bunun karşısında Taşkent/Fergana'da Türk kültürünün hâkim olduğu görülse de iki klan arasındaki rekabetin daha çok Sovyet sistemi içerisinde devletin imkânlarından en çok faydayı sağlama çabası olduğu görülür. Hatta Tacik kimliğine daha yakın olan Semerkant ile Buharalılar Özbekleştirme siyaseti yürütmüş, Ferganalılar Özbek milliyetçiliği gütmemiştir (Roy, 2000, s. 159) Kerimov'a göre, bağımsız Özbekistan'da devletin liderinin, bir kabileyi temsil etmek yerine bizzat kendisinin merkez olması gerekir. Bu yüzden Kerimov, kabilecilik anlayışının ülke toprak bütünlüğü ve ulus devletin inşa sürecine zarar verdiğini düşündüğü için merkezi otorite vasfıyla bölgelerin arasındaki denge mekanizmasını göz önünde bulundurarak kabilelerin birbiri arasındaki ilişkileri kullanmıştır. Kerimov'un bizzat kendisi Semerkant/Cizzak klanına dahil olmasına rağmen bu yönde bir politika izlememiştir (International Crisis Group, 2001, s. 16). Artık bu kabileler, aile ya da ulusal seviyede etkinlik yürütmektedir. Bugünkü kabileler, genel olarak evlilik veya dostluk kurma gibi ilişki ağını ifade etmektedir (Collins, 2006, s. 350). Hatta Kerimov, SSCB dağıldıktan sonra kabileci politikaların var olduğunu reddetmiştir (Sengupta, 2003, s. 285).

Bugün gelinen noktada ise yeni başkan Şevket Mirziyoyev Cizzak'lı olmasına rağmen bu klan siyasetini sürdürmeyerek modern dünya standartlarına göre siyaset izlemeye çalışmaktadır.

Sonuç

Özbeklerin tarihteki konumları ve bugüne değin geçirdikleri süreçler onların bir medeniyet inşa ettiğini göstermektedir. Bu çalışmada anlatılan tarihsel süreç ise bugünkü Özbekistan'da kabul edilen tarih anlatımına göre ele alınmıştır. Örneğin bu çalışmada İbni Sina ve Farabi gibi önemli şahsiyetler Orta Asya tarihi içerisinde dahil edilmektedir. Bu çalışmada Özbeklerin kendilerini kim olarak tanımladığı ve bu tanımlama içerisinde İslam'ın ne denli etkili olduğu ele alınmıştır. Sovyetler Birliği döneminde Ilminsky, Trubetskoy ve Vernadsky gibi Rus ideologların egemen güç olan Rusya'daki iktidarın görüşleri doğrultusunda yapay tarih yazım sürecindeki etkinlikleri önem arz etmektedir. Rusların, Orta Asya'daki Türklük çatı kimliğini parçalara ayırıp yerel kimlikleri güçlendirerek bu kimliklerin sanki Türklükten ayrı birer kimlik olduğunu öne çıkarmaya çalışması bu kapsamda ele alınmıştır. Rusların, bünyesinde yaşayan halklara kendince bir kimlik verme girişimine karşı yine Sovyetler Birliği'nin Rus lideri Mihail Gorbaçov'un yürürlüğe koyduğu Açıklık ve Yeniden Yapılanma politikası kapsamında halklar, kendi tarihlerini kendileri yazmaya başlamıştır.

Bu çalışmaya gelebilecek eleştirilerden biri olarak ayrı bir başlık altında bir Sovyet Kimliğinin de ifade edilmesi gerektiği hususu olabilir. Ancak çalışmada bahsedildiği üzere Özbekler arasında "İdeal Sovyet İnsanı" (Homo-Sovieticus) olma şuuru gelişmemiştir. Aksine buna yönelik bir reaksiyon oluşmuştur ki bağımsızlık döneminde Özbekler, Sovyet geçmişini silmeye başlamıştır. Zaten Orta Asya'da Ruslara karşı ilk ayaklanmaların merkezi de bugün Özbekistan sınırlarının merkezi olan Fergana Vadisi'dir. Yani Özbekler, bir Sovyet Kimliğini benimsememiştir. Aksine kimliğini Sovyet idaresinin asimilasyon politikalarına karşı korumuştur. Zaten bu çalışmanın temel hipotezi de budur. Özbek kimliğinde İslamın rolünden bahsedilirken İslam'ın dışarıdan gelen kimliklendirme politikalarına karşı Özbekleri koruyucu etkiye sahip olması ifade edilmektedir. Yani Özbekler için bir Sovyet kimliğinden bahsetmek, bu çalışmada bir çelişki oluşturacaktır ki zaten böyle bir kimlik yoktur. Sadece oluşturulmaya çalışılmış ama başarısız olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile birlikte bağımsız Özbekistan'da İslam Kerimov'un liderliğinde Sovyetler Birliği tarih yazım sürecinden yer yer ilham alan ama çoğunlukla ona aykırı bir inşa süreci başlatılmıştır. İlham

alınan nokta “Özbeklik” kimliğine yapılan vurgudur. İslam Kerimov, Türklükten ziyade daha çok Özbekliği öne alan bir liderdi. Bu sebeple bağımsızlık döneminde kimlik inşa sürecini bu kapsamda yürütmüştür. Kerimov, her ne kadar Özbeklerin Türk halklarından biri olduğunu bilse de Özbeklik kimliği üzerinde bir inşa süreci yürütmüştür. Kerimov bu inşa sürecinde tarih yazım sürecini bir yandan milli eğitim müfredatı çerçevesinde şekillendirirken öte yandan siyasal hayatta attığı seküler adımlarla kendi anlayışı çerçevesinde bir Özbek kimliği tanımlamaya çalışmıştır. Kerimov, yeni nesillerin “Seküler Özbek” kimliği çerçevesinde yetişmesini hedeflemiştir. Bu süreçte bir yandan radikal hareketlerle mücadele ediyor olmasını da gerekçe göstererek ülkede faaliyet gösteren pek çok dini grubu yasaklama yoluna gitmiş ve siyasette bunların etkin olmasının önünü kesmiştir. Örneğin ikinci bölümde de bahsedildiği üzere Ekremiler adlı dinî grup, Andican Olayları'nda aktif rol alarak hükümete karşı protesto gösterileriyle siyasi faaliyetlere girişmiş ve bunun sonucunda Kerimov yönetimi de bunlara karşı sert tutum sergileyerek pek çok yönetici ve mensubuna hapis cezası vermiştir. Bu ve bunun gibi örneklerden ötürü Kerimov, ülkede sadece Nakşibendilik tarikatının faaliyetlerine izin vermiştir. Kerimov'un bu davranışını sergilemesinde bu tarikatın, çalışmanın ikinci bölümünde de bahsedildiği üzere “Halk İslamı” çerçevesinde bir görüşe sahip olması ve siyasette etkin olmaya çalışmaması etkili olmuştur.

Kerimov'un dinî konuları kapsayan yasakları çerçevesinde başörtü ile iş ve eğitim hayatını sürdürme yasağına bakıldığında bunu yaparken geleneksel Özbek başörtüsüne serbestlik tanınmasına karşın dini grupları sembolize eden başı örtme biçimlerine karşı çıkışı aslında onun tam olarak seküler bir siyaset izlediğini de göstermez. Zira Kerimov, göreve geldiği ilk dönemlerde hacca da gitmiş, dinsel törenlere katılmış ve söylemlerinde İslamî öğeler içeren kavramlar da kullanmıştır. Bu yüzden esasen onun dünya görüşündeki Özbek kimliğinde Orta Asya tipi Sûfî gelenekten gelen katılaşmamış bir İslam anlayışı vardı. Ancak halkın İslam anlayışı kendi yolunda ilerlemiş ve üst otoritenin belirlemeye çalıştığı bir kimlik siyasetine karşı kendi bildiği yoldan devam etmiştir. İslam Kerimov'un 2016'da ölümünden sonra iktidara gelen Şevket Mirziyoyev'in kimlik inşa sürecini devam ettirdiği bugünkü Özbekistan'a bakıldığında iki yönlü ilerleyen bir süreç işlemektedir. Bir yanda Mirziyoyev'in iktidara gelişiyle birlikte hayata geçirilen nispî özgürlükler kapsamında halkın bir kesiminin elde ettiği din alanındaki özgürlükler sayesinde ülkede süregiden bir dindarlaşma söz konusudur. Örneğin eskiye nazaran daha fazla kadın tesettürlü olmaya başlamıştır. Bu tesettür ise geleneksel Özbek milli kıyafetleri değil, daha çok Türkiye'dekine benzer, bazılarının da

Arap tarzında olduğu giyinme biçimidir. Dini özgürlüklerle beraber Kur'an kurslarının açılması, Kerimov döneminde yasak olan 18 yaşından küçüklerin camiye girişinin serbest bırakılması, sakal uzatılması gibi durumların yaygınlaşması ile birlikte bugünkü Özbekistan'ın bir yüzünün dindarlaştığı görülmektedir. Ancak Mirziyoyev öte yandan Ceditçi aydınları daha önce Kerimov döneminde hiç olmadığı kadar ön plana çıkararak seküler eğitim anlayışına sahip Ceditizm akımını daha da görünür kılmaktadır.

Konuyu daha anlaşılır kılmak için İrfan Özet'in "Fatih-Başakşehir: Muhafazakâr Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus" ve Volkan Ertit'in "Endişeli Muhafakârlar Çağı" adlı eserlerinde bahsettikleri Türkiye'nin esasında dindarlaşmadığı, aksine sekülerleştiği yönündeki görüşlerine bakmak faydalı olacaktır. İrfan Özet, daha önce baskılanan, ekonomik açıdan zayıf kalan dindar kesimlerin son yıllarda servet edinmesi ile birlikte İslamî hassasiyetlerini modernitenin sunmuş olduğu dünyevî zevklerle birlikte uyumlaştırarak yaşama çabasının aslında dindarlaşmayı değil dünyevileşmeyi gösterdiğini ileri sürmektedir. Bunu da İstanbul'un daha çok refah seviyesi yükselmiş olan dindarların yaşadığı Başakşehir ilçesi ile daha çok dar gelirli olan dindar kesimlerin yaşadığı Fatih ilçesi arasında yaptığı karşılaştırma ile göstermektedir. Özbekistan'da ise buna bu çalışmada bir karşılık getirilecekse eğer nispeten Taşkent City ile Çılanzar bölgesi arasındaki karşılaştırma ile resmedilebilir. Örnekler birebir aynı olmasa da Mirziyoyev'in Özbekistan'ının kalkınma sembolü olarak gösterilen Taşkent City'de daha çok seküler olmayan iktidar sahiplerine yakın ailelerin yaşadığı ve Çılanzar gibi başka vilayetlerden gelen, daha çok dar gelirli ve dini hassasiyetleri daha yüksek kesimlerin yaşadığı bölgeler bize bu çalışmada Özbek kimliğinin inşa sürecindeki iki başlılığı göstermektedir. Ancak bu yeni iki başlı olma durumu postmodernitenin geçerliği olduğu günümüzde, geçmişteki ikililik durumlarında farklı bir görünüm arz etmektedir. Zira geçmişte Ceditçi-Kâdimci ile Sovyetlerin dayattığı resmî İslam'a karşılık halk İslamı ikiliklerinin dışında günümüz Özbekistan'ında nispeten oluşan özgür ortamda halkın kendi içerisinde yaşadığı dönüşümlerden ötürü ortaya çıkan bir durum söz konusudur. Daha önce Ceditçi de olsa netice itibariyle bir aydın kesimin öncülüğünde yani bir otorite olma potansiyeli olan kesimlerin görüşleri doğrultusunda oluşturulmaya çalışılan bir durum söz konusu iken şimdilerde halk, kendi yönünü kendi tayin etmektedir. Yani bir aydın sınıfı olmadan, Kerimov sonrası dönemde oluşan nispi özgürlük ortamında, kendi yaşam biçimini kendisi oluşturmaya çalışmaktadır. Ancak bahsettiğimiz nispi özgürlük ortamında devlet de kendi kimlik inşa projelerini hayata geçirmeye devam etmektedir. Hâlihazırdaki Özbekistan Devlet Başkanı

Şevket Mirziyoyev'in "Yeni Özbekistan" ve "Üçüncü Rönesans" şeklinde adlandırdığı bu dönem içerisinde Özbek kimliği hakkındaki kendi görüşlerini halka benimsetme çabaları da iktidar sahiplerinin kimlik inşa süreçlerini yürütmeye devam ettiğinin bir göstergesidir.

Ek Beyan / Declaration

Makalenin tüm süreçlerinde TESAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

In all processes of the article, TESAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Abidov, D., ve Alyılmaz, K. (2004). Özbekistan Cumhuriyeti'nin dinler ve etnik gruplar ile ilgili politikaları üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11(24), 253-259.

Ahmed, N. (2001). *Islam in global history*. Indiana: Xlibris; Illust. ed.

Akbarzadeh, S. (1996). Nation building in Uzbekistan. *Central Asian Survey*, 1(15), 23-32.

Akbarzadeh, S. (1997). The political shape of Central Asia. *Central Asian Survey*, 4(16), 551-575.

Akçalı, P. (2003). Orta Asya'da İslami uyanış, radikal İslami hareketler ve bu hareketlerin bölge politikalarına etkileri. In E. Efegil & P. Akçalı (Eds.), *Orta Asya'nın sosyo-kültürel sorunları: Kimlik, İslam, milliyet ve etnisite*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.

Akyol, T. (1993). Ceditizm. In *TDV İslam Ansiklopedisi*. Retrieved from <https://islamansiklopedisi.org.tr/cedidcilik>

Allworth, E. (1990). *The modern Uzbeks: From the fourteenth century to the present: A cultural history*. Hoover Institution Press.

Andican, A. (2003). *Ceditizmden bağımsızlığa hariçte Türkistan mücadelesi*. İstanbul: Emre Yay.

Bacon, E. E. (1994). *Central Asians under Russian rule*. New York: Cornell University Publishing.

Baran, Z., et al. (2006). *Islamic radicalism in Central Asia and the Caucasus: Implications for the EU*. Silk Road Paper.

Bardakçı, M. (2015). *Enver*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Barthold, V. V. (2004). *Orta Asya Türk tarihi dersler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bennigsen, A., & Quelquejay, L. C. (1994). *Stepte ezan sesleri* (N. Uzel, Trans.). İstanbul: İrfan Yayınları.

Bozbey, İ. A. (2011). Quo Vadis Kırgızistan?: Sovyet sonrası Kırgızistan'da İslami hareketler. *USAK Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKA)*, 6(11), 18-50.

Burke, J. (2004). *El Kaide: Terörün gölgesi* (E. Kılıç, Trans.). İstanbul: Everest Yayınları.

Campbell, D. (1998). *National deconstruction: Violence, identity, and justice in Bosnia* (Classics in Southeastern Archaeology). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Collins, K. (2006). *Clan politics and regime transition in Central Asia*. Cambridge University Press.

Critchlow, J. (1991). *Nationalism in Uzbekistan: A Soviet republic's road to sovereignty*. Boulder: Westview Press.

Carlisle, D. S. (1995). Geopolitics and ethnic problems of Uzbekistan and its neighbours. In Yaacov Ro'i (Ed.), *Muslim Eurasia: Conflicting legacies*. London: The Cummings Center for Russian and East European Studies.

Carlisle, D. S. (1986). The Uzbek power elite: Politburo and Secretariat (1938-1983). *Central Asian Survey*, 5(3-4), 91-132.

Çalışkan, İ. (2012). Orta Asya'da üç İslam anlayışı. In M. S. Kafkasyalı (Ed.), *Orta Asya'da İslam: Temsilden fobiye*. Ankara-Türkistan: SFN Yayıncılık.

Dash, P. L. (1996). Ethno-nationalism in Uzbekistan. In K. Warikoo (Ed.), *Central Asia emerging new order*. Har-Anand Publication.

Fierman, W. (1995). Independence and the declining priority of language law implementation in Uzbekistan. In Y. Ro'i (Ed.), *Muslim Eurasia: Conflicting legacies*. London: The Cummings Center for Russian and East European Studies.

Eraslan, K. (1994). Divân-ı Hikmet. In *TDV İslam Ansiklopedisi*. Retrieved from <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan-i-hikmet>

Dawud, S. A. (n.d.). Sayings and teachings of Prophet Muhammad: Prayer (Kitab Al-Salat). Access date: 10.06.2023, <https://sunnah.com/abudawud:903>.

Erdemol, M. K. (2016). Devlet dışı İslam'ın resmi İslamcı muhalifi: Kerimov. Retrieved June 10, 2023, <https://www.birgun.net/haber/devlet-disi-islam-in-resmi-islamci-muhalifi-kerimov-126808>.

Ergü, M. (n.d.). Türk Müslümanlığı; Hanefilik, Maturidilik, Yesevilik.... Retrieved from <https://www.dibace.net/soylesiyorum/turk-musulmanligi-hanefilik-maturidilik-yesevilik/>.

Fığlalı, E. R. (2011). Hâricîler. *Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 16(169).

Foreign fighters in Syria & Iraq: Where do they come from?. (n.d.). Access date: 10.06.2023, <https://www.rferl.org/a/foreign-fighters-syria-iraq-is-isis-isil-infographic/26584940.html>.

Glenn, J. (1999). *The Soviet legacy in Central Asia*. New York: St. Martins Press.

Hayit, B. (1975). *Türkistan: Rusya ile Çin arasında* (Çev. A. Sadak). İstanbul.

Hyman, A. (1997). Turkestan and Pan-Turkism revisited. *Central Asian Survey*, 16(3), 339-352.

International Crisis Group. (2001). *Central Asia: Uzbekistan at ten - Repression and instability* (No. 21).

Kemaloğlu, İ. (2019). Ufa. *DİA, cilt 621-622*. Erişim tarihi: 10.06.2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ufa>

Kerimov, Özbekistan laik kalacak. (2019). *Gazete 2023*. Erişim tarihi: 10.06.2023, <http://www.gazete2023.com/turk-dunyasi/kerimovzbekistan-laik-kalacak-h20615.html>.

Khalid, A. (2007). *Islam after communism: Religion and politics in Central Asia*. Los Angeles: University of California Press.

Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, empire, and revolution in the early USSR*. Cornell University Press.

Khanazov, A. M. (1994). Underdevelopment and ethnic relations in Central Asia. In F. Beatrice (Ed.), *Central Asia in historical perspective*. Westview Press.

Kırımlı, M. (1997). Uzbekistan in the new world order. *Central Asian Survey*, 16(1), 53-64.

Kösoğlu, N. (2015). *Şehit Enver Paşa*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Köstem, S. (2010). Orta Asya ve Kafkaslarda militan İslam: El Kaide etkisi. *Ortadođu Etütleri*, 2(3).

Kreiner, I. (1995). Soviet Muslims: Gains and losses as a result of Soviet language planning. In Yaacov Ro'ii (Ed.), *Muslim Eurasia: Conflicting legacies*. Center for Russian & East European Studies.

- Kutlu, S. (2017). *Türkler ve İslam Tasavvuru*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Kuzio, T. (2002). Soviet-era Uzbek elites erase Russia from national identity. EurasiaNet. Retrieved from <http://www.eurasianet.org/departments/culture/articles/eav042002.shtml>.
- Manz, B. F. (2010). *Power, politics and religion in Timurid Iran*. Cambridge University Press.
- Oğan, G. (2006). Andican olayları sonrasında Özbekistan dış politikası. *Stratejik Analiz*, 6(69), 71-76.
- Okumuş, E. (2003). *Toplumsal değişme ve din*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Olcott, M. B. (1995). Islam and fundamentalism in independent Central Asia. In Yaacov Ro'ii (Ed.), *Muslim Eurasia: Conflicting legacies*. London: Center for Russians and East European Studies.
- Öztürk, S. (2019). Küresel terör örgütü el-Kaide'nin gelişimi ve ön plana çıkan liderleri bağlamında "cihad" anlayışının geçirdiği değişimler. *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, 6(2), 167-196.
- Rahman, N. (1994, 30 Ocak). Turkmu yoki O'zbekmi? *O'zbekiston Ovozi*.
- Rahman, F. (2014). *İslam*. (M. Dağ & M. Aydın, Çev.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Rashid, A. (2001, 3 Haziran). The fires of faith in Central Asia. *The Nation*.
- Rashid, A. (2002). *Jihad: The rise of militant Islam in Central Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Rashid, A. (2010). *Taliban: Militant Islam, oil and fundamentalism in Central Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Religion in the Republic of Uzbekistan. (n.d.). Access date: 10.06.2023, <http://demo.polr.me/press-service-uz>.
- Roy, O. (2000). *The new Central Asia: The creation of nations*. New York University Press.
- Rudolph, U. (2014). Part I: Islamic theologies during the formative and the early Middle Period-hanafî theological tradition and Mâturîdism. In S. Schmidtke (Ed.), *The Oxford Handbook of Islamic Theology*. New York: Oxford University Press.

Sabol, S. (1995). The creation of Soviet Central Asia. *Central Asian Survey*, 14(2), 225-241.

Samir, B. (2022). Bağımsızlık sonrası Orta Asya'da müftülükler. *Mecra*. Retrieved from <https://www.gzt.com/mecra/bagimsizlik-sonrasi-orta-asyada-muftulukler-3465226>.

Selef. (n.d.). Access date: 10.06.2023, <http://www.etimolojiturkce.com/kelime/selef>.

Sengupta, A. (2003). *The Formation of the Uzbek Nation-State: A Study in Transition*. Maryland: Lexington Books.

Spechler, M. C. (2003). Crouching Dragon, Hungry Tigers: China and Central Asia. *Contemporary Economic Policy*, 21(2), 270-280.

Subtelny, M. E. (1994). The Symbiosis of Turk and Tajik. In B. F. Manz (Ed.), *Central Asia in Historical Perspective*. Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press.

Şeker, F. M. (2010). Türk Müslümanlığı Fikriyatı ve Matüridi Algısının Dönüşümü. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38(1), 47-80.

Tamer, V. (2005). *İllegal Güç Terör*. İstanbul: Ercibaş Yayınları.

Tosun, N. (2016). Mâturidiyye ve Tasavvuf İlişkisi. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma*, 38.

Uchinchi Renessans - Milliy G'oya Sifatida. (n.d.). Access date: 10.06.2023, from <http://xs.uz/uz/post/uchinchi-renessans-millij-goya-sifatida>.

Ülkü, İ. (2002). *Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.

Ünsal, A. (2015). *Dünden Bugüne Hâricîlik ve Neo-Hâricîler*. İstanbul: Işık Yayınları.

Vaisman, D. (1995). Regionalism and Clan Loyalty in the Political Life of Uzbekistan. In Yaacov Ro'ii (Ed.), *Muslim Eurasia Conflicting Legacies*. Center for Russians and East European Studies.

Warren, CS (2013). Hanefi Okulu. *Oxford Bibliyografyaları*. <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195390155/obo-9780195390155-0082>.

Weitz, R., (2004), Storm clouds over Central Asia: Revival of the Islamic

movement of Uzbekistan (IMU)? *Studies in Conflict and Terrorism*, 27(6), 505-530.

Zehra, M. E. (2010). *İslam'da Siyasî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler* (Çev. H. Karakaya). Hisar Yayınevi.

Жусипбек, Г., Нагаева, Ж., & Фролов, А. (2016). Ислам и плюрализм: Что могут предложить идеи школы аль-Матуриди? *Журнал Аль-Фараби*, 56(4), 117-133.